नं० ५२६४

नाम- कात्यायन सूत्रव्याख्यानम्

कर्त्ता- याज्ञिकदेव० प्रजापतिदेवसुत:

पत्र संख्या- ७२पत्राणि सं० — १९२२

विषय० — सूत्रपद्धति०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कात्यायनसूत्रव्याख्यान द्वितीयाध्यायः

पाद ४

5164/71

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२२००

२

द्वितीय
पत्रे
२१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः ॥ उक्तः परिभाषाः इदानीं श्रुतिक्रमं मंत्रक्रमं पाठानुसारं स्नात्वाचार्यः प्रथमं पौर्णमा
१ सेष्टिमुपदिदिक्षुस्तस्या उपक्रमकालमाह पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदिति द्वे पौर्णमास्यौ
पूर्वा उत्तरा च तत्र पंचदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा कुतः एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौ
र्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति श्रवणात् तत्र पंचदशी मुख्या प्रतिपद्गौणी कुतः अनेक शाखि
विकल्पनादिदोषप्रसंगादुभयोर्मुख्यार्थत्वानुपपत्तेः उपवसदिति नेनात्रानशनं न विधीयते कु
तः अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतेत्यनेन विरोधात् किं तर्हि चंद्रायणं उपवसतीत्यादौ नियम
तद्द्रव्यकालपरिमाणवद्दर्शनसत्यवदनक्रोधलोभादिवर्जनादियमनियमकारिणामुपवस दि
तीत्यदृष्टत्वात् अत्रापि पूर्वापरविरोधपरिहाराय स एवार्थोवसीयते तत्रायमर्थः पूर्वां पौर्णमा
स सीं पंचदशीतिथिमुपव्रतत् उत्तरां वा प्रतिपदं पूर्वस्यां उत्तरस्यां वा पौर्णमास्यां अश्नाति नात्र मांस
म मैथुनवर्जनादियमनियमकारी भवेत् यागोपक्रमं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः विसंप्रस्य वोपवसेत् स चा स
उत्तरामेवोपवसेदिति स्फुटयथाश्रुतत्वात् पूर्वां पौर्णमासीमित्यत्रोपान्वध्याङ्वसः इत्यनेनोपपूर्व राम
स्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञत्वात् कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया अत एवायमभोजनार्थस्योपवसतेः १
प्रयोगो न भवति तदाधारस्य कर्मसंज्ञानिषेधात् तथा च वार्तिकं अमुक्तस्य प्रत्रेतिनिषेधात्तत्रो
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तरेण वा सपक्षे च सर्व एव यागं वक्ष्यतीति स घोवामान्तरिति शांखायनः उयोध्य पौर्णमासेन हवि
षा यजते तथामावास्येन हि पौर्णमास्यावमावास्येच यो यथा स्तमयं पूर्णउदियायाचास्तमितेन
पौर्णमास्याश्वो न दृश्यत इह श्चनुदृश्येत ततेअमावास्यो तत्रेज्यायां याया कामीति अथ वा इति
चंद्रमा उच्यते पूर्णो माः पूर्णिमा पूर्णमास इयं पौर्णमासी पूर्णे चंद्रे सर्वः तिथिद्वैधे सति पूर्वा उत्तरा
वा पौर्णमासी पूर्णे चंद्रे तामुपवसेत् तस्यां यागोपक्रमं कुर्यात् न न त्व पूर्णे चंद्रायामिति तथा च का
तृके पूर्णे पौर्णमासीमुपवसेत् तस्या दर्शने मावास्यामिति मानवे च पूर्णे चंद्रमस्युपवसेत् पौ
र्णमासीमदर्शने मावास्यां पूर्वेद्युरिति तन्निर्णयश्च धर्म्यन्यकालस्तिथिद्वैधे षट्कालो यदि विघ्नते पर्वत
न्तो तरं कार्यं हीने पूर्वमुपक्रमेदिति षट्कालः षट्घटिका परिमाणः तथा पर्वणाय श्चतुर्थोशः आद्याः
प्रति[illegible]पदः स्मृतः यागकाले स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति तथा[illegible] च नियमः प्रतिपत्सं
निध्यसत्वे बोध्यः प्रयोगमध्ये विरामस्य अशक्यत्वात् अतः आमावा[illegible]स्याद्वितीयांशे तृतीयां
शे वा इष्टिप्रसक्तौ तत्रैव समाप्तिस्तत्र न द्वितीयसे प्रतिपदो भीतरिति रामप्रकाशेनय श्रवं तुरीयेंशे या
गेः प्रतिपदः क्वचित्तु रसांसि न द्विलुं यंति श्रुति रेवात्र समानातनो तथा प्रतिपदप्रविष्टायां यदि [illegible]ः चे न्विष्टि
समाप्यते पुनः प्रणीय कुर्व[illegible]न्तिः कर्तव्या सागिनिमिहि जैमिनिरिति नियेः परस्या घटिका [illegible]पास्फाः
हेत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म्पृ नास्त्येवाभ्यधिकाश्वतासां अर्द्धे विप्रोज्यं तथाप्रयोज्यं ह्रासेऽवरे वृद्धौ मध्यमे दिने तद्दिनि पर्वसं
२ धिज्ञानापायः तथा संधिर्यद्यपराह्णे स्यादाग्रगंमातः परेह्नि कुर्वीत मतिप्रहाणे वा तुर्ये पि तद्द्
ष्यतीतिपततस्तौरणमासीविषयसेवायमावास्यायां तु त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेन्मातिपद्यापराह्णि
की अन्वाधानं चतुर्दश्यां यतामोमदर्शनात् अपराह्णोऽत्र पंचधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागा
तत्रापराह्णेभवासक्तापराह्णेव्यापिनी आपराह्णिकीति केचिद्व्याचक्षते पंचधा विभक्तस्य
चतुर्थपंचमभागव्यापिनी स्यर्थः अपरे तु अंतिमपंचमभागमात्रव्यापिन्येवापराह्णिकीत्या
हुः तथा चाह पर्वणोंशे रत्तीयेपि कात्येष्टिर्द्विजातिभिः तथा पर्वणोंशे द्वितीयेपि कर्तव्येष्टिर्द्विजा
॥तिभिः अनयोरुत्तराई द्वितीया सहितेयस्मात्तद्विषयत्वाच्चवत्तायना इति अतोयागदिनेच
दर्शनं प्रयत्नतोवर्ज्यं कालमुक्त्वा विधिमुपदिशति अग्न्याधानमध्वर्युर्यजमानो वा अध्व
र्युर्यजमानो वाग्न्याधानं करोति अग्न्याधानमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा अग्न्याधान
यजेतोपायनेत्सादौ संव्यवहारार्थो वात्राद्यो विकल्पार्थः नन्वध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषितत्वा
दध्वर्युप्राप्तेव किमर्थमध्वर्युग्रहणं अतो यजमानो वेस्येतावदेव कर्तव्यं सत्यं एतावत्युच्यमाने राम
होत्रवेदविहितमग्न्याधानं समाख्यया होतुः प्राप्नोतीति तस्याप्य ह्यर्युकर्तृकत्वासिद्ध्यर्थमध्वर्युग्र २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हणमित्सद्दोषः तद्देवाग्न्याधानमाह ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेंधानास्तन्वं पुषेम मामस्त्वं नमं
तं प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति प्रतिकर्मोद्धरण
मप्रसंग इति परिभाषितत्वात् पौर्णमासेष्ट्यर्थं गार्हपत्यात् प्रज्वलंतमाहवनीयमुद्धृत्य संस्थि णाग्निं वा २
हस्तेन तस्मिन्नुद्धृते आहवनीये ध्रुवं मुहुर्वा यजमानो ममाग्ने वर्च इत्यादिना मंत्रेण समिधमादधा
ति अग्नेरुपरि प्रगृह्यांस्थापयति उद्धरणं च पूर्वं स्वरे पंच भूसंस्कारं कृत्वा कर्तव्यं गार्हपत्या
दिति कुतः तस्मादेतं गार्हपत्यात् ज्वलंतमुद्धरंतीति गार्हपत्याद्धि यज्ञ उद्धृतो भवतीत्यादि श्रव म
णात् गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलंतं प्रणयंतीति मानवे आसीत् समित्प्रादेशमात्री समित्सवित्रके
त्वं मुशलोलूखलग्रहाः नास्त्रुखासंघपरवाः शम्यास्त्रुकुषकराणि च शासस्त्रहविषाणानि च
रु ष्टं एणां भेक्षणानि च कुर्यात् प्रादेशमात्राणि माहवीरं स्त्रुपरस्त्ययेति परिशिष्टकात्यायनात् समिधः
पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवृक्षजा तयादि पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदभावतः शमीरो ला
हितकाश्वत्थास्तदलाभे वैकंकतसौ तथा पलाश खदिराश्वत्थ शम्युदुंबरजा अपि अपामार्गार्क
दू दूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः इति सत्वचः समिधः कार्याः कृत्वा स्थूलाः समास्तथा अरत्नि दशांगु
लास्तासु ह्याद् दशांगुलकास्तथा आर्द्रपक्वाः समच्छेदास्तर्जन्यंगुलवर्तुलाः अपाटिना अविशाखाः
ला

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रिमिदोषविवर्जिताः दग्धाकृशास्तथास्थूलाह्रस्वादीर्घापीसुवर्जयेत् तमाग्ने इत्यस्य मंत्रस्य य
३ जमानकर्तृकाग्न्युत्थापनपक्षेऽग्ने कथयजमानके द्वियजेसत्रादानगणमन्त्राद्वाबूहः आव व्यू
योरग्नेवर्धे आवसांतमंत्वामिति द्वियजमानके अस्माकममेवर्धे स्मभ्यंनमंतामिति बहुयज
मानकेषु तत्राग्निमंत्वाधानंमुख्यस्य पवंतरं त्वा [illegible] करोति [illegible] धूर्युकर्तृकयसेवतूह एव
मंत्रादेवसर्वत्रोंकारः मयोज्यः तहुकं ब्रह्मा वंभेविनामे च यागहोमौ द्विर्थिताः तथावशाध्याय र्चना
नःदानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंध्योपासनमासीपामहोमदेवतस्यमंत्रोच्चारणब्रह्मा
रंभादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेदिति दान्यापरिशिष्टे च ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृक
र्म च अग्नेनोन्कृत्य कृतं सर्वं नभवेत्क्षिद्विकाबकमिति कुशं द्वितीयां द्वितीयां समिधं चतूस्नीं मंत्र
वर्जमाहवनीयेत्वादधाति द्वितीयाग्न्यहणन्त मंत्रोपि प्रायोतितन्मित्रस्यर्थे तूष्णीमित्स्फुकं एवमि
तरयोरग्न्योः इतरयोर्गार्हपत्यदक्षिणाग्निसंज्ञकयोरग्न्योरेवमानेनैवप्रकारेणाग्न्युत्थापनं
करोति तेन ममाग्न इति मंत्रेण प्रथमं समिधमादधाति तूष्णीं द्वितीयां अत्रापि प्रथमं गार्हप
त्ये ततो दक्षिणाग्नाविति कुर्यात्तो यंक्रम इति वेत् उक्तो अग्न्याधानं तावद्देवतापरिग्रहार्थं एम
तास्वा देवताः प्रथमं पत्नीसंयाजे युगार्हपत्ये इज्यंते तो दक्षिणाग्नावित्ति तेन मुख्यक्रमानुप्र ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हार्थमयं क्रमो वसीयते अप्याग्न्याधानेपर्यंतरमाह महाव्याहृतिभिर्वाप्राक्तस्यं भूर्भुवः
स्वरित्येतासां महाव्याहृतिपदइतिसंज्ञा नदहकास्यापनः भूर्भुवःस्वरितिस्तो महाव्याहृतयोग्नि
वायुसूर्यदेवत्याः क्रमेणेति वाशब्दोविकल्पार्थः अथवा महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवस्स्वरित्येता
भिर्भाक्तस्यं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेष्वग्न्याधानं करोति तत्र प्रथमं गार्हपत्ये भूरिति
मंत्रेण प्रथमां समिधं तूष्णीं द्वितीयां ततो भुवइत्यनेन मंत्रेण दक्षिणाग्नौ प्रथमां तूष्णीं द्वितीयां
ततः स्वरित्यनेन मंत्रेणाहवनीये प्रथमां तूष्णीं द्वितीयामिति भाक्तस्यमित्यस्यार्थः अथाग्न्या न्यां
धानस्य तृतीयं पक्षमाह तूष्णींवा यथा पूर्वं वाशब्दोविकल्पार्थः तूष्णीममंत्रकमेव वा यथोक्तं
मस्यग्निसमिद्धमाधानात्मकमग्न्याधानं यथापूर्वं करोति यथापूर्वमिति योयः पूर्वमुक्तस्तेनाग्नि
ष्वस्मिन्नग्नौ पूर्वं तेन प्रथमं गार्हपत्ये ततआहवनीये ततो दक्षिणाग्नाविति अस्मिन्पक्षे युगप
देवसमित्त्रयाधानं भेदेकारणाभावात् नदेतत्त्रिविकल्पमप्यग्न्याधानं दृष्टार्थं अग्न्याधा
नस्य ते थो दृश्यते एवाग्नीधनं तद्द्वारेणं च उतयं वैतद्दृष्टं तएवसमाधिपर्यंतं अग्निकार्यस्य
सत्वात् केचिदग्न्याधानं देवतापरिग्रहार्थमाहुः कुतः श्रुतेः तथाहि ममाग्ने वर्चइति पूर्वेघ
रग्निंगृह्णाति देवता एव तत्पूर्वे पुर्गृह्णीता श्वोभूते यजत इति नैवमित्यपरे नत्वग्निधारणे दृश्य
पु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योजनेसस्यदृष्टदेवतापरिग्रहार्थः तमर्थवादमात्रोपयुक्ताद्वाक्यशेषात्कल्पयितुं शक्यं त
४ स्माद्धारणार्थमेवेति एवं सत्यपि एतस्य सद्व्यमपि शिष्टैरंगीकृतमस्ति अत्र आपस्तंबः
अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः प्रातरग्निहोत्रं हुत्वान्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वा
दधाति नगतश्रियोन्यमग्निं प्रणयंति देवा गातुविद इति जपित्वा ममाग्न इत्याहवनीयमुप
समिध्य उत्तरया गार्हपत्यमुत्तरया त्वाहार्यपचनमिति व्याहृतिभिर्वा ध्यनमेके समामनंतीति
तथा समूहं संम्यगारमनुलिंपेत्स्नायतनान्यलंकुर्वीत इति अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् अस्मि अ
न्नकृते त्वहनि मांसमैथुने वर्जयेत् मांसं नाश्नीयात् मैथुनं स्त्रीसंभोगं च परित्यजेत् ननु
त्वाहनि सदा मैथुनं प्रतिषिद्धमेव पर्वणि तु रात्रावपि तत्किमर्थं पुनः प्रतिषिध्यते सत्यं सत्
स्मार्त्तः प्रतिषेधः पुरुषार्थः इह तु दर्शपूर्णमासप्रकरणे विधानात् कर्मधर्मोयमिति अनयो
को विशेष इति चेत् प्रायश्चित्तगत इति ब्रूमः पुरुषार्थापचारे स्मार्तमेव प्रायश्चित्तं कर्मध
र्मे तु नः कर्म वैगुण्यनिमित्तं भुवः स्वाहेत्यादिकं श्रौतं प्रायश्चित्तं भवति केशश्मश्रुवपनं वा॥
शिखं अस्य त्वाधानानंतरं यजमानः केशश्मश्रुवपनं वापयेत इत्यर्थः अंत[illegible]भूतण्यर्थो राम
यं वाशब्दो विकल्पार्थः वपते न वपते वेति यद्यन्य वपते तदा अशिखं शिखायावपनं न कार ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पत्नीत्यर्थः केशाः शिरसिजाताः श्मश्रुशब्देन मुखजा(आ)निलोमान्युच्यंते केचिद्वारण्वद्मशिखमित
नेन सहभोजयंति अशिखं वा सशिखं वेति तन्मते केशश्मश्रुवपनं नित्यमेव सूत्रकारप्रस्था
नार्थयमर्थो वसीयत्नेनायेनाधाने पौर्णमासवद्वपनमित्युक्ताकृनुनक्षत्रसंभारसामवपनमा
मुष्याश्वेरसेवमादिनावपनस्य विकल्पमाह यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात् तदा पौर्णमा
सवदिह सनेनैव आधानेपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न वक्तव्यं स्यात् उक्तश्चतम्न एवं ज्ञाय
ते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पो नास्तीति मानवे विशेषः केशश्मश्रु यजमानो वापयते दक्षिणो
पक्रमात्केशान्सव्योपक्रमान्नखान्नध्यात्मकनिष्ठिकान्कारयते नकक्षौ पत्नी नखानकारयी
तेति अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा सुहितौ अह्नोऽपरो भागोऽपराह्णः अपराह्णे पत्नी
यजमानौ सर्पिषा युक्तं घृतोपसिक्तं व्रतोपायनीयमन्नमसुहितौ यावतृप्तौ यथा भवतस्तथाश्नीत
मुज्यते इत्यर्थः व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनं येनात्रेयेयते क्रियते अमाषमांसानालवणादि
ना तद्व्रतोपायनीयं अन्नं तदश्नीतः तदाह शांखायनः पत्नीयजमानौ व्रतमश्नीयातां प्रावत्सापा
करणाघदन्योमांसलवणमिथुनमाषेभ्यो येन चरक्षेण यक्ष्यमाणः स्यादिति सकृत्सर्वेणि सर्पिष
द्वविष्यं लघुभोजनं नसायं नोपवासः स्यात्तैलामिषविवर्जितं इति पुलस्त्यः आपस्तंबः अतस्मि
नो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शी
श्वान्नस्य यद्येन योऽप्रियं स्यान्नमित्रे दैवेन तस्मिन्नहनि भुंजीयान्नाम ध प्रशयीयान्नामिति भरद्वाजेव
५ र्ज्जेये सर्वकालेनुल्मीने मिष वत्नजं कलहं क्रीन विक्रीतं प्रेहांसे वहुभोषेलं नोर्यत्निकं व
र्वाघ्नं स्रांतो ने वृथा श्यामांय क्षमाणो विवर्जयेत् जावालिः कथास्कान्कुल क्रीन विक्रीतं
5 क्रायवणकान्कोद्रवां स्तथा ॥ अन्नं वहु वार्तवकं यवि कयमेव च दंत शोप्वं वपूर्वे फयंगा से
रकान् नान्निवर्जे पत्नमसूरान्नवणांतत्सिपर्ये नेनमोने नेकोत्र क्षारान् कौरदूषस्तु कोपूर्व रसमरन्व
णकान्कोनदूषकान् माषान्मसुन्परान्नं च वर्जयेत्सर्वाण्द्विजः वोद्धामनः सर्वमेवेन देहः कौ
शीचान्नं विवर्जयेक्ष्यन्नति तेभ्यश्च निकान्यपनोपिलवणं मधुमांसं च क्षारान् श्वोयेनहूयते डपवा
सेन भुंजीत गोरुरणोन किंवनेत्ति तथा शाके मंसंसजेदिति तथातिमं मुद्गादनेशे यंससेगोधू
मकोद्रवौ चणकं देवधान्यं च सर्वसां कं तद्येक्षवं सज्जीक्षारं यवक्षारं टंकणक्षारमेव च व्रत
स्थो वर्जयेन्नित्यं तासामुद्रं लवणं तथेति अत्रसामुद्रं लवणं तथेति विशेषायादानसैं चवमानसा
दैरनिषेधः प्रतीयते तसहविष्यत्वात् तथाभोक्तुं मुसन्नानि ययः सोमो मांसो औपवसंतु पवा
सरे स्यसरः पक्वान्नुपस्कृतं सममसूरं च चणकं कौरदूष्य कान्माषान्मधुपरान्नं च वर्जयेदौपवस राम
के तथा अमोसु तु शिलापिष्टं परान्नानि क्षारलवणं चेवमरु सा हविरुच्यते असारलवणं ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चसैंच वसतिनि सर्वनिबंधकारैर्व्याख्यातमस्ति तथा ब्रह्मांडपुराणे सैंधवं लवणं यच्च यच्च मानसं
भवं पवित्रं परमे स्वेते भ्यस्तथमपि सर्वश इति सर्पिषेसनेन नियमः क्रियते सर्पिर्युक्तमेवाश्नीया
दिति अतोयत्तिलादिनिवारितं भवति मानवेयाणाम् उक्तासो पवसथ्यमश्नानमश्नीतो न्यन्माषेभ्यो
मांसं च सर्पिषः सौर्णमास्यां मुख्यानसुहितोस्यानामिति आपस्तंबसूत्रे वायुपुराणे हि ष आहृत्यो।
जैयायतो अश्नीतः पुराणं कस्मात्तामथाकर्णोर्हमावास्यायां पौर्णमास्यां पवस्थं तो नाति सुहितो भ
वतो माषमांसमाज्येनाश्नीयात्तां तदमावेदप्ययमसा वेति अतः पौर्णमासी व्रतएवासुहितावि
स्युंनियमः नदर्शे कुतः प्रकरणाद्विशेषपिवाक्यस्य बलीयस्त्वात् तथा च सूत्रे सर्वे पौर्णमासे
व नोपवसन्तस्य नसन्त्रासुहितः स्यादिति पितृसूत्राचार्यः अथैवमेव व्याख्यानवंतः अयं च एतच्च पे
तएवनिस्पेशने सर्पिरादिनियमः कच्चर्योविचीयते अशनं तु पुरुषार्थमेव तेनासामर्थ्यादिति तायघ
शनं कर्तुं नशक्नोति तदानियमानुग्रहार्थमशनं न कर्तव्यं नहि नियमार्थो क्रियाप्रवृत्तिः नियमस्य
क्रियांगत्वादिति अमुमेवार्थमाह धूर्तस्वामी भाष्ये अशनं स्ते क्षुतो घातार्थं तस्यास्मिन्काले नियम
त मः सस्यामिच्छायां क्षुद्विवर्णतो नावर्न्ने ईषि वहुत्व इति अंतरेणापराग्नीगत्वा परेणाहवनीयं पे
प्राट्ठिश्चत्त्रगिनिमी समाणे पउपस्रश्य व्रतमुपैस्यमे व्रतपत इदमहमितिवा व्रह्माणनानंतरंयज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानो पराग्नी गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नी अंतरेण तयोरंतरालमार्गेण गत्वा आहवनीयमपरेण
६ हवनीयाद् परस्मिन् प्रदेशे अदूरे प्राङ्‌ः अपूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नग्निमाहवनीयमेवेक्षमाणो वि
लोकयन्नपउयस्पृश्योदकं स्पृष्ट्वाग्ने व्रतपते व्रतमितिमंत्रेण वा इदमहमनृतादित्यनेन मंत्रे
ण वा व्रतमुपैति शास्त्रविहितं सत्यवदनादिनियममंगीकरोति व्रतशब्देन शास्त्रतो नियम उच्य
ते व्रतमुपैष्यन्नंतरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्‌ः अ त्रपउं स्पृशति सोग्निमेवाभीक्षमाणो
व्रतमुपैष्यन्नग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति च अनंतर्यानु आयस्तं वः
बर्हिषा पौर्णमासे व्रतमुपैति वत्सेष्वपाकृते अमावास्यायां प्रणीतासु प्रणीयमानासु वा सन्नेषु वा
हविःषु व्रतमुपैत्युभयत्र साधारणमत्रा नमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमिष्टके व्रतोपायनमशनम
ग्न्याधीनमिष्टके अग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमशनमिष्टके पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृ
शति वा परेणाहवनीयं दक्षिणा निष्क्रामत्येष वा तदु ह यजमानस्य संवरेण भवतीति अत्र श्रा
द्धि· तिन वाक्यं तिशतो अग्नीक्षणविधानसामर्थ्यादेव पूर्वाभिमुखतापाः प्राप्तत्वान् सत्यं भाषितत्स्या
पि यजमानस्य व्रतोपायने प्राङ्मुखत्वविधानार्थं प्राङिति उक्तं अत एव मन्वादस्य याजमानं सागा राम: ६
दिकमग्निदिङ्मुखेनैव कर्त्तव्यं भवसतेतिगम्यते तथा चोक्तं सर्वदा यजमानो यत्सृजेत्तद्दिङ्मुखः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शुचिरिति आपस्तंबोपि प्रवसत्काले विहारानिति सूत्रे याजमानं जपति अथो विष्णुक्रमान्क्रामति
प्राङ्मुखस्यागोमतीं जपतीति वरुणप्रघासेष्वन्निमन्थनादनन्तरं यदाग्नेयायनं क्रियते तदा उ
त्तरवेदिकाहवनीयस्य पश्चाद्दूरे इति यं ततमेवैतत्तेन तत्रैव प्रणवानहविषां भूयस्त्वात् न दक्षिणम
ग्निं अत्रोपस्पर्शशब्देन केचिदाचमनमाहुः उपस्पर्शस्याचमनमित्यभिधानात् तेन पूतिरन्तर
तरस्यार्थवादस्य उदकस्पर्शमात्रमित्यपरे तेन पूतिरित्यार्थवादस्तुतिः सौकालीनस्नानेऽप्यनव
क्लृप्तत्वस्य यः तत्राप्ययमेवार्थवादस्य श्रवणात् सत्यावादयतः अतः परं यजमानः सत्यवादी स्यात्
सत्यं यथार्थवचनं स वै सत्यमेव वदेदिति श्रुतेः सत्यं यथार्थवचनं एवशब्दः प्रतियक्षभूतान् अ
निवृत्त्यर्थः ननु पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणात् प्राप्तमेव तत एव सत्यवदनं प्राप्तमेव तथा अग्न्याधा
नोत्तरकालं द्वितीयं सत्यवचनं यावज्जीवं विदितमस्ति तस्य वाग्णतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचा
रः सत्यः स संवदतीति तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः अनृतातिव्यवसृजेत्येति दार्वीश्वानर्वास पक्वान्नाम
इकानि वर्जयेदिति तत्किमर्थं पुनः सत्यवदनं विधीयतः इत्याकांक्षायामाह कर्माङ्गमुत्तरे सत्यव
दनं प्रतीयायनादुत्तरे काले यत्सत्यवदनं तत्कर्माङ्गं पत्रोपनयनोत्तरकालीनं अग्न्याधेयोत्तरकाली
नं तत्पुरुषधर्मः मदीरमपि पुरुषधर्मत्वेनोपदिश्यते तात तत उपदिष्टस्योपदेशोऽनर्थकः स्यात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्माङ्गत्वेन चेदमर्थं पुनरुपदिश्यते कः पुनर्विशेषः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः उच्यते पुरुषधर्मे
७ सत्यवदने सति तदपचारे क्रतोः किमपि वैगुण्यं न भवति वैपरीत्ये च न सगुणत्वं क्रतुधर्मे पु
नः सत्यवदने सति तदपचारे यथा याज्यापचारे एवं क्रतोर्वैगुण्यं भवति अनपचारे च सगुण
त्वं प्रायश्चित्तं गतश्च विशेषः कर्माङ्गत्वे कर्माङ्गापचारनिमित्तं श्रौतं प्रायश्चित्तं भवति पुरुषा
र्थस्मार्तं सत्यवदनापचारे तु स्मार्तमेवेति न चाग्न्याधानोत्तरकालीनं यत्सत्यवदनं तदपचारे श्रौ
तमपि प्रायश्चित्तं भवत्येव ननु तदर्थं पुनरेतत्सूत्रं कर्तव्यं सत्यं कर्मगतोऽप्यार्ग्वेदिकयाजुर्वेदिक
त्वादिर्विशेषः तद्विनाशनिमित्तं विशिष्टं प्रायश्चित्तं यथा स्यादित्येवमर्थः पुनः कर्माङ्गत्वेनोपदेशः
तथा ह्यार्ग्वेदिके सामिधेन्यनुवचनादौ कर्मणि क्रियमाणे यदि सत्यवदनापचारः स्यात्तदा होतव्यं
भूः स्वाहेति प्रायश्चित्तं भवति यजुर्वेदिकप्रणीताप्रणयनपरिस्तरणादौ क्रियमाणे सत्यवदना
पचारे तु भुवः स्वाहेति सामवेदविहिते [illegible]दिकर्मणि क्रियमाणे सत्यवदनापचारे तु स्वः स्वाहेति
पुरुषधर्मे पुनरन्यकर्ममध्ये तदपचारनिमित्तं प्रायश्चित्तं नैव प्राप्नोति क्रतुवैगुण्याभावात् व्यव
स्थानार्थं हस्वारण्यौषधीनामश्नीयात् अहर्भोजने नियमविशेष उक्तः इदानीं अवसरप्राप्तेऽस्मिं एम
यामन विशेष उच्यते सायं हविः क्षारलवणौषधीनां हस्त्यारण्यमाषादीनां आरण्यौषधीनां श्यामाककङ्ग्वा। ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिप्रभृतीनां संबंधि किंचिद्दृश्नीयाद्यजमानः नवाश्नीयादिति विकल्पः अथातो श[illegible] नानश

नस्यैवेति मन्त्रस्य स आरण्यमेवाश्नीयाद्यावारण्या ॐषधयो यद्वा वृक्ष्यमिति श्रुतत्वात् अथातेश

नानशनास्यैवेति मन्त्रवत्तसृभिः कण्डिकाभिर्गृहातु व्रतस्य यजमानस्य सायाशने आरण्यं नियम्य

त इति हरिस्वामिनः अत्रारण्याशनं विहितं अशाध्यायं तु यथारण्या उषधीरश्नाति वर्हिषो मेधम

य श्नाति दिवानस्यन्यमश्नाती स्य धोमधम श्नातीति वृक्ष्यारण्यादि निदिवा स्वयं है वै ते एनी अग्निहोत्रं

जुहुयात्सायहुत्वा माश्नातीति तेनापि तद्देवसो भवतीति श्रुतत्वात् अतो विकल्पनः सूत्रितः आप

स्तंबः आरण्यं सायमाशे श्ना अमाषममांसमपि वा काममार्गीदामसधुन आश्नाति कादपो न वा

किंचि[illegible] तस्य सायमश्नीयात्येन श्नातयं स्यमाणः स्यादरण्यायो यवश्यन्त्रयो श्नाति न वेति वेङ्गायमश्नी

याता मारण्यं वा यस्य ब श्वो यक्ष्यमाणः स्यात् तस्य सायमश्नीयादिति मानवेयघपिश्च श्रुसायसंवमान

ल वसूत्रेषु सायाशन एव मार्गोप्यमाणस्य द्रव्यस्य प्रतिषेधः भनीयते तथापि शांखायनसूत्रे मध्याह्ना

शनेपि निषेधो दृश्यते तेनोभयत्र प्रतिषेधः तद्वसूत्रं प्रागुदाहृतं आहवनीयगृहशायध्यः रात्रेस

पत्नीको यजमानो धोनूमो आहवनीयगृहशायी स्यात् आहवनीयागारेऽधोभूमौ शयीतेत्यर्थः अ

ध इति सरवहायपेक्षनीयानीचताद्भूमाविसर्थः यावक्षांनदृश्नंतरणवक्षादिखरस्वांग्रापेक्षयानी ग्रप

स्ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

च भवति तावद्व्रतं विरुध्यते नाहृशेनापि लोके श्रेयसामुपचाराद्दर्शनात् आत्मापेक्षया प्रशस्यतरश्रेया
८ न् आपस्तंबः अमावास्यायां जागरणमिवा सुप्यात् परिस्ते च न शयितीषिवो परिशयीत ब्रह्मचारीव
४ वस्यादुभयपत्र जागरणमेके समामनंति आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयनं इति मानवे च अ
यव्रतचर्या आहवनीयागारेधःशायी गार्हपत्यागारे पत्नी इति गार्हपत्यस्य सवा अथवा यजमानो गार्ह
पत्यस्य गृहे आगारे शयीत आहवनीयागारे वैतानं शान्निः शायीत गार्हपत्यागारे वा देवाताए
ष उपावर्त्तंते यो व्रतमुपैति स यान्ते देवा यावर्त्तंते तेषामेवैतन्मध्ये शेतेधःशायी नीचस्यादिव हिंश्रेय
स उपचार इति स्मरणान् एतत्वाद्धः शय्यां तं व्रतं यजमानस्य स्यात् न तत्परत्वात् तथा वाह जैमिनिः
तपश्च फलसिद्धत्वादिति वाक्यशेषाच्च सघोधशय्यां तं व्रमुपेति तस्य श्रूयते देवा न्वा एस उपाव
र्त्तंते यो व्रतमुपैतीति व्रतोपायनं च यजमानस्य श्रूयते नद्दे नमेतद्व्रतमुपयंतं विदुः आ तर्नायस्स
त इति आत्मनेपदं प्रयोगात् स्वामिनः मुपयंतं दर्शयति एवमेव वोपेन व्रतमपि रुक्तसातः परमश
नं नियम इति यजमानः अत एव चोपेतव्रताधिकारात् दनुपेतव्रतस्य सघोत्रतमुपैषि बैतानार।
एपाशनशय्यानियमो भवतः मांसवर्जनं तु तस्यापि शाखांतरीयं भवति उपेतव्रतसंयोगाभावात् एम ८
अत एवाह तैमांसमैथुने वर्जयेदित्याह उपेतेरानुपेते व्रते तस्मिन्नहनीत्यपि प्रायइति हरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वामिनः सघो वा ऽथवा सघ एव समाने ह्न्येव सर्वे भवति यौर्णमासे यद्वा ह कर्त्तव्य मुक्तं नाद
कस्मिन्नेवाहन्यग्न्यन्वाधानादिकर्मापवर्गो तं भवती सर्थः समानेहनी सर्थे सघ इति शब्दः सघ
पः रुद्रस्यादिनानि यानि ततः ननु यदा समानेह्नि सर्वे क्रियते तदा किं अग्न्यन्वाधानादिने सर्वे क्रि
यते उत यागदिने ग्न्यन्वाधानादि सर्वमिति संतये स साह प्रातः प्रातर्यागदिने एव प्रतिपद्दिने
५ ऽपि सर्वे अग्न्यन्वाधानादिकर्मापवर्गो तं कुर्वीयं न पूर्वे ऽन्हि अग्न्यन्वाधानदिने कुतः प्रतिपदः प्रधान
कालत्वात् अंगानां प्रधानकालत्वस्य ग्राह्यत्वात् तत्र च व्रतोपायनीयाशनीरेषाशनानं तरागीरा
पनानि च भवंति उक्तकालाभावात् रागप्राप्ते ये वै तेषु इत्यादि नियममात्र विधानात् न हि रागत
स्तदानीमशनादीनि प्राप्नुवंति अन्यदूपनादि सर्वे भवत्येव व्यवस्थितविकल्पो यतिर्मिके चित् तथा
बकासायनः संधिश्चेत्संगवादूर्द्ध्वं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्रवेः सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ ॥
तिथिरिति तथा पौर्णमा प्रतिपत्संधिर्यदि संगवमंतरेणावर्त्तनं वस्मात्तर्हि सद्यस्कालविधिर्भवे
दिति एतदपि वैकल्पिकं सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तमिति वचनात् अथ यवेक सूत्रे दं सूत्रं सद्यो
वा प्रातरितिनियद्दा प्रातः उत्तरो यद्वा सद्यस्तदा सद्यः समाने ह्न्येव सर्वं कर्त्तव्यं ननु प्रतिपक्ष
पात्मक्रम्पादूतीयायां या गः कुतः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति वचनात् प्रतिपद्यत्तौ पौर्णमा
दू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णमासेव अवश्यं स्वपकर्षे उत्कर्षे वा कर्त्तव्ये युक्तं यदंगानां प्रधानं प्रत्युत्कर्ष इति अग्निहोत्रं
९ हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं अत्रापि प्रातरिष्ट्यनुवर्त्तते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा भूपते भुवन
पत इत्येवमादिना मंत्रेण यजमानो ब्रह्मिष्ठं पुरुषं ब्रह्माणं वृणीते यो वेदत्रयविहितं कर्म स
म्यग्जानाति सोत्र ब्रह्मिष्ठशब्देनोच्यते नादृश्यस्यैवावेदत्रयविहितकर्मणः कृताकृतप्रत्यवे
क्षणेधिकारात् अग्निहोत्रं हुत्वेत्येतद्दर्शपूर्णमासार्थमुच्यते अन्यप्रयोजनाभावात् तत्रत्युक्तं उ
दितपौर्णमासस्य तंत्रं प्रक्रमियादनुदितममावास्येति अनतो मावास्येष्टौ अग्निहोत्रानंतर्य
धा विधानार्थमग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्तं अत एव प्रातरिष्टेति तदपि तदर्थमेवमाभूत्त्वा यमग्निहोत्रानं
तरमेव वरणमिति वरणं वा वारादेवकर्त्तव्यं वितानस्योत्तरतः प्राङ्मुखोपविष्टं ब्रह्माणं उदङ्मुखो
पविश्य यजमानः स्फ्यं सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन यवसहितेन ब्रह्मणो दक्षिणं जान्वालभ्य वृणीते
अमुकसगोत्रामुकशर्मन्पौर्णमासेष्टावर्षयस्येति त्वं भूपते भूवनपत इत्यादिना मंत्रेणा वृणी
म हइति वरणमंत्रे बहुवचनश्रवणात् नसामानाधिकरण्यार्थं वयं ब्रह्मा महइति सर्वत्र वरण
वाक्यप्रयोगो युक्तः नत्वहं यस्ये आवां यक्ष्यावह इति अविरुद्धश्च बहुवचनीतः तथा वसर्य रामः
ते अस्मद्वेद्वयोश्चेति अस्मद एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्चाप्मियोर्बहुवचनं स्यादित्यर्थः एकत्वयजमानः ९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

करोतीति व्येन वा वक्ष्ये स्यादिना परिभाषितत्वात् एतच्च वरणमपि तस्य ब्रह्मणः कर्मणि प्रवर्तनार्थं तो।
नाग्न्याधेये ब्रह्मणः पूर्वमेव वृतत्वात् एवं मानेष्ट्यादिषु ब्रह्मवरणाभावः सोमयागे च दीक्षणीया
प्रायणीयादिषु पुनराधेये चाग्नेये पञ्चकपाले वृतो जपस्य हं भूर्निरिस्यादि मनुष्याणामिसंतत
सूत्रे सर्वतो ब्रह्मा अहं भूपतिरित्यादिकं मन्त्रं जपति अतः ग्रहणं च वरणे जपयोः सन्नियोगसि
द्ध्यर्थं यदा वृतस्तदा जपतीति तेन वरणाभावे पवमानेष्ट्यादौ ऐन्द्री दीक्षणीयादौ च जपस्याप्यभावः सि
ध्यति वा वसन्ते यज्ञं गोपाय स्वाहा ततो ब्रह्मा तत्रोपविष्ट एव वाचस्पते यज्ञं गोपाय स्वाहेति अ
तो ब्रह्मैवाहेति सूत्रकारस्याप्ययमेवाभिप्रायो येन वक्ष्यते तद् ब्रह्मत्वमिषिपश्चादिति एवं च स
ति यत्र यजमानः कर्त्तेति मतो भविष्यत् तदा तत्र ब्रह्मकरिष्यन् न च कृतीतस्माद् ब्रह्मण
एवात्र कर्तृत्वमिति अग्रेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरास
न इति परिभाषितत्वात् ब्रह्मासनं दक्षिणतोस्ति उत्तरत उपचारो यज्ञ इति परिभाषणाद् ब्रह्मणमुत्त
रतः अतः उपवेशनायावश्यं दक्षिणतो ब्रह्मणा गन्तव्यं तत्र मार्गविवेकमाह आहवनीय
मपरेण वा दक्षिणा दक्षिणेति दक्षिणाहाजि सावमसमान्तमध्यं समन्वं तस्मार्थे दक्षिणस्यां
दिश्यतिक्रामति वा आहवनीयं पूर्वेणेति वचनात् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरागमने दोषः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अग्ने हे हेषिषयोदनास्तिषान्यस्यसदने सीदयोस्मत्साकतर इति ब्रह्मसदनमीक्षते अग्ने हे हेषि
१० षक्येन मंत्रेण ब्रह्मा ब्रह्मसदनं ब्रह्मण उपवेशनार्थं वरणादिदक्षोहवं कुशास्कृतं भागग्नमास
नमीक्षते विक्रोकयति ब्रह्मसदनास्तरणं निरस्यति निरस्तः पाप्मासहतेन यं द्विष्म इति ईक्षा।
णानंतरं ब्रह्मा निरस्तः पाप्मेत्यादिना मंत्रेण ब्रह्मसदनादेकं तृणं निरस्यति नैर्ऋत्यां दिशि अ।
क्षिपति शांखायने दर्शनात् समानं होत्रात्तृणनिरसनमिति होतुरप्य पठितं होत्रषदनात् कुशं तृण
मुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवांतरे देशे निरस्येति काठकेप्येवमेवास्ति तस्मात् तृणमादायो
भयतः परिच्छिद्य दक्षिणाप्रत्यक्षणनिरस्यतीति मानवे च आसनात्तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य नि
रस्तः परावसुः सह पाप्मनेति दक्षिणाप्रत्यक्त्वेन निरस्यतीति अत एव तृणनिरसनात् परे
णद्रासनानि कुशास्तीर्णानि कार्याणीति गम्यते न त्वन्यथा ततस्तृणनिरसनं संभवति अतः
षडासनानि ब्रह्मवरणात् प्रागेवोपकल्पनीयानि अर्थप्रसंग्याद्वप्यपकल्पनमित्युक्ते हे आस
नेविह रत्सोत्तरतो ब्रह्मयजमानयोर्वरणार्थे द्वे च दक्षिणतस्तयोरुपवेशनार्थे द्वे हे वा भूर्य्योरुप ४५
वेशनार्थे एकं गार्हपत्यस्योत्तरतो द्वितीयमाहवनीयसमीपे दृक्षत्तरत इति इहमहं देहस्पतेः रामः
प्रसदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रानंतरं वृणयेम ब्रवीमित द्वायवेतस्प्रथिव्या इति ब्रह्म १०
निमंत्रमाहवनीतिके चिद्यजमानमित्यादिच्छति तत्र कुतः फाल्गुनीनां इहेवं पक्ष्याने स्वेविसाधि
रिस्युक्ता यत्र संगोपाय २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्नि

सदनआहवनीयमजिंमुखउपविशति इदमहमित्यनेनमंत्रेण ब्रह्मा ब्रह्मसदने आहव
नीयमत्तिमुखआहवनीयसंमुखउपविशतिप्लुतेएवब्रह्मसदनेपुनर्ग्रहणंनियमार्थंब्रह्म
सदनेएवयदाउपविशतितदाआहवनीयाभिमुखोनरथचक्रादौछंदोगसूत्रेनुपरिक्षोसंवि
रक्तवोवाग्नाणिउक्तरंचाभिमुखउपविशतीतिविशेषांमानवेविशेषः ब्रह्मएकएवचरस्वमस्या
वाकर्मकुर्वाणोयोनेदिष्ठोऋत्विजांस्यात्सउपासीतापिवादर्भमुष्टिमुदशात्रंवाब्रह्मासनेन्यस्ये
द्भूत्यासनामर्वेस्यादिति वाग्यतआनुयाजप्रसवात् इतःप्रभृतिआअनुयाजप्रसवात्अनु
याजप्रसवंयावत्ब्रह्मवाग्यतःकृतवाग्यमःस्यात् ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येतत्तत्प्रैषपर्यंतमित्य
र्थः भागपरिहरणादिवा अथाभागमस्मैपरिहरतीत्येतस्माद्भागपरिहरणाद्वारस्यअनुयाजप्र
सवाद्ब्रह्मावाग्यतोभवतिनादितआरभ्यात्कुतः अथास्मैब्रह्मभागंपरीहरंतीतिप्रकृत्यसर्वेवा
वंयमएवस्मात्ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचसइतिश्रुतत्वात् आप्रसवादितिमर्यादायामाङन
त्वभिविधौस्कंतोतयाव्याख्यातत्वात् अत्रवाशब्दोवधारणेतेनभागपरिहरणोर्ध्वंब्रह्मावाग्यतोभ
वतीतिसिद्धांतः आहुतीवषट्कारपूर्णाहुतिपूर्णाहूतिषट्कोनाराहुतिस्साविज्ञाहुत्साध्याहुतयोऽ
वषट्कारः तास्ववषट्काराखाहुतिषुब्रह्मवरणप्रवेशनांतमावृत्तंतूष्णीममंत्रकंक्रियामात्रं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णं सर्वं कर्त्तव्यं तूष्णीं वरणं ब्रह्मसदने सादनं तृणनिरसनमुपवेशनं चेति आह छन्दः समस्तपर्यं
११ न्तकं विधिमाह शाखान्तरे तूष्णीं अवर्णाहार्यपर्यन्तात्तू तूष्णीमिति निगम्यते अवषट्कारसुवे
सेनावत्तेव कर्मसमन्त्रकं भामोसेव अत्र वा व्रतोपायनं अत्रास्मिन्नवसरे वा ब्रह्मवरणोत्त
रकालं ब्रह्मणि स्वासने उपविष्टे सति यजमानो यथोक्तं व्रतोपायनं करोति वा पूर्वदिने एव
पूर्वसुक्रमं तरेण परामीगत्वा परेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो वा उपस्पृश्य व्रतमुपै
ष्यन्नग्ने व्रतपते इदमहमिति वेति वा शब्दो विकल्पार्थः आहत्य वै एवं मन्त्रं जपेत् ब्रह्मावाग्यतः स
न् यां ह स तत्रासा वाचं विसृजमानुषीं वाचमुच्चार्य वै एवं विष्णुदेवत्यं याकरणिकमेव मंत्रं जपे
त् सर्वे वाचमप एवस्मादिति श्रुतेः सपदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्तत्रा वै एवं वीमत्त्वं वा यजुर्वीज
येदिति श्रुतत्वात् मानुषीमनुष्यबुद्धिमत्तवा संस्कृतेपि वैदिकात्स्वरमतिरिक्ता काठके श्रुविः।
वीयतः शीतीस्मात्नायाज्ञिमां वाचा ब्रूयाद्यदि ब्रूयो ह एवं वीमत्त्वं यजुर्वीजयेदपि वानमो विष्णव
इत्येव ब्रूयादिति अध्वर्युश्च अध्वर्योरपि भूयो अग्निहोत्रहवण्या प्राणदानन्तरं हविष्कृदाह्वानं यावा
द्याम्यमनं वसति तस्मिन्वा गमने अध्वर्युर्यादृ सत्त्रां सा वाचं विसृजमानुषीं वाचमुच्चार्य वका राम
रं ह एवं मंत्रं जपेत् अत्रापि श्रूयते यां वा अमूं दृं हविग्रहीष्य वाचं पच्छस्तत्रै वैतां विसृजतर ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिप्रकृत्य स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्तत्रो वैष्णवं ऋचं वा यजुर्वा जपेदिति केचित्कारेण
यजमानश्चेति भावः तत्र यजमानस्यापि हि दीक्षाकाले यं गुल्सं वनोत्तरकाले मास्तमयाद्वाग्य
मनं विहितमस्ति तस्मिन्वाग्यमने सतीति यजमानो व्याहरेत्स वैष्णवं मंत्रं जपेत अत्रापि हि श्रूय
ते अथ यद्वाचं यच्छतीति प्रकृत्य यद्युवं यमो व्याहरति तस्मादु हैष विस्पष्टो यज्ञः पराङावर्तते तत
त्रै वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेदिति यजमानवाचंयच्छेत स वाग्यमस्याप चत्वाचाध्वर्युर्व मेवम
वति शास्त्रांतरे तु सामन्येत वाग्यमलोपे वैष्णवमंत्रजप उक्तोऽस्ति अकाले वाचं विसृज्य वैष्णवीं
नेगघ पुनर्यच्छेदिति आपस्तंबसूत्रेण ब्रह्माणं प्रवृत्यथेतः आहवनीयमभ्याहृत्य सोस्ते कर्मणि
कर्मणि वाचं यच्छति मंत्रवत्सु कर्मसु पायायां कामी नूर्त्सी केषु यदि ममतो व्याहरद्वैष्णवीमृचं व्याहृ
ती श्व जपित्वा वाचं यच्छतीति प्रणयप्रज्ञं देवता वद्धूयत्वेनाकस्य स्पष्टो यजमानो अस्तु सप्तं ऋ
षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्यां प्रणयेति प्रणीताः प्रसौति ब्रह्मन्नपः
प्रणेष्यामीत्येवमध्वर्युणामंत्रितो ब्रह्मा प्रणयय यज्ञमित्यमुं मंत्रं पठित्वा ॐ प्रणयेत्यनेन
प्रणीतः प्रणीयमानाः प्रसौति अनुजानाति अनेकयजमानकेऽस्य मंत्रयस्यो होमति य
जमानौ स्तां यजमानो च धेहीति हि यजमानक अहीनेद्राग्नक्रतलाला दौ यजमानाः सं तु पज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानोऽश्व धेहीतिवदहयजमानकेहीनसत्रगणायज्ञादौ एवंमामंत्रितउँकारेणवक्ष्यमीणे
१२ युहविःप्रोक्षणपरिग्नहेषुबर्हिप्रोक्षणसामिधेन्यनुवचनेषुआमंत्रितइदंकरिष्यामी
तिएवंपृष्टोब्रह्मा एवममुनैवप्रकारेणलोएमध्यमपुरुषेकवचतेननुंकारेणोंकारेणोंका
रयुक्तेनप्रसौति ततश्चतुं ३ प्रोक्षऊं ३ परिग्न्हाणऊं ३ अनुब्रूहीत्येवंणक्षार्थः प्रोक्षय
ज्ञमितिरविधिहविषिहविःप्रोक्षणेऽध्वर्युणाब्रह्मन्हविःप्रोक्षिष्यामीत्येवंआमंत्रितोब्र
ह्माप्रोक्षयज्ञमितिमंत्रेणप्रसौति इध्माबर्हिषोश्चाइध्माबर्हिषोश्चप्रोक्षणेब्रह्मन्निध्मंप्रो
क्षिष्यामिब्रह्मन्बर्हिःप्रोक्षिष्यामीत्येवमध्वर्युणामंत्रितोब्रह्माचकारत्प्रोक्षयज्ञमित्यनेनैव
मंत्रेणप्रसौति बृहस्पतिपरिगृहाणवेदिंमुगावोदेवाःसदनानिसंत्वस्यांबर्हिप्रप्यताः
साच्चंतरहिःस्नापृथिवीदेवीदेव्याद्धिवतिवेदिपरिग्रहंतं ब्रह्मन्पूर्वंपरिग्रहंपरिग्नहीष्या
मिब्रह्मन्नुत्तरंपरिग्नहंणांपरिग्नहीष्यामीत्येवंपृष्टोब्रह्मावेदिपरिग्रहंतंवेदेपरिग्नहंकु
र्वंतमध्वर्युंबृहस्पतेपरिगृहाणेत्येवमादिनामंत्रेणप्रसौति प्रजापतेनुब्रूहियज्ञमितिसा
मिधेनीरनुवक्ष्यता ब्रह्मंसामीधेनीरनुवक्ष्यामीत्येवंहोतामंत्रितोब्रह्मासामीधेनीरनुव राम
क्ष्यंतंसामिधेनीनामनुवचनंकरिष्यंतंला होतारंप्रजापतेऽनुब्रूहियज्ञमित्यनेनमंत्रेणप्र १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोऽसीति देवतां वर्द्धयत्वमिति सर्वत्रानुषजति सर्वत्रैषोऽस्य यजमानस्यादिष्वकेषु सर्वेष्वपि मंत्रेषु
देवतां वर्द्धयत्वं नाकस्येत्यादिकं मंत्रं पठमानं वा धेहीत्येनमनुयजति संयोजयतीत्यर्थः ततश्च
प्रोक्षयज्ञं देवतां वर्द्धयत्वं पृथिवी देवी देवमस्तु देवतां वर्द्धयत्व प्रजायनेनु ब्रूहि यज्ञं देवतां वर्द्धयित्व
मिति एवं सिध्यति अत्र बहुत्वप्रघा सेष्व ध्वर्युद्वित्वे ध्वर्युपरिवचनं द्विवचनात न मूल्यं ब्रह्मादिवि
प्रोक्षिष्यावइमं मन्त्रेण प्रोक्षतं यज्ञं देवतां वर्द्ध तां युवां नाकस्य यजमानं च धत्तं ॐ प्रक्षतमिति
अनेकयजमानके सत्राहीनादौ नाना गार्हपत्यपक्षे प्रत्यग्निसवनीय पुरोडाशेषु उद्वयनीया
सु बहुत्वे ध्वर्यवो भवंतीति विशेषान् तत्र ब्रह्मान्विः प्रोक्षिष्यामीत्यमं मंत्रेण प्रोक्षत यज्ञं देवता
वर्द्धयत पूर्यं नाकस्य पृष्ठे यजमानाः संतु यजमानां धत्तं ॐ ३ प्रोक्षते निवसणप्रवासेषु पूर्वोक्ते
रपरिग्रहे हेषु त्वं ध्वर्युपरं वेदिपरं च वचनं द्विवचनां तमूलं तत्र ब्रह्मपूर्वो परिग्रहो परिग्रहाष्या
व इति ब्रह्म सुत्तरे परिग्रहो परिग्रहीष्याव इत्यामंत्रेण ॐ बृहस्पतपरिगृह्णीतं वेदीमुणावो देवाः
सदनानि संत्वनयार्वेहिषी प्रथेताऽऽसाधंतरेहिः स्वेपृथिव्यां देव्यो स्तां देवतां वर्द्धयतं युवां नाक
स्येत्यादि यजमानं च धत्तां ॐ ३ परिगृह्णीमिनति कुंडपायिनामयने यजमीनपरं चइष्याव हि
षोः प्रोक्षणे हविः प्रोक्षणवद्ब्रहाः अनेक यजमानके बहूरोदवसनीयासु बहुष्व ध्वर्युष्वपरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गृहेद्गृहस्य नयः परिगृह्णीतवेद्याः सुगावोदेवा सदनानि संत्वासु बर्हिषि प्रथंतां साधंतरहिंस्या
१३ पृथिव्योर्देव्योरेभः संतु देवतावर्द्धघृतपूयंनाकरयपरस्थेयजमानीसंतु यजमानाश्चघृतं तुपरि
गृह्णीनेनिरूध्याबर्हिषोः प्रोक्षणे हविः प्रोक्षणवत् सुगावोदेवापितरः सदनानीति महापितृयज्ञे
13 तुहइति आश्रानित्रनं याज्ञिका आहुः हरिरवामिमातेवरुणप्रघासेषु कृत्वाषूहोनभवति तत्वस
पुत्रिकं वातुर्मास्यप्रकरण एववक्ष्यामः याज्ञिकानां मतेन ब्रस्यत्वमंत्रेषु वरुणप्रघासेतु ह्लाभावःमि
त्रस्यत्वाचक्षुषा प्रतीक्षइति प्राशित्रं प्रतीक्षते मित्रस्यत्वेस्य नेन मंत्रेण ब्रह्मा प्राशित्रमहरीममा
नं प्राह्रियमाणं वा चक्षुषा प्रतीक्षते विलोकयति तथाहापस्तंबः मित्रस्यत्वा चक्षुषा प्रेक्षइति प्रा
शित्रमवह्रीयमानं प्रेक्षमइति प्राशित्रमवह्रीयमानं प्रेक्षते इति मानवेच मित्रस्यत्वा चक्षुषा
न्वीक्षइति प्राशित्रमाह्रियमाणं प्रेक्षतइति कात्यकेप्येवं प्राशित्रमिति ब्रह्मणोभागस्य यवमा
त्रं पिप्पलमात्रं वा वस्तस्य नामधेयं म व्यवहारार्थं न प्राशित्रमिदानेभवती साहोदेवस्यत्वेति
प्रतिगृह्णाति तदेवर्य्युणा समर्थमाणं प्राशित्रं विनीकादेवस्यत्वेति मंत्रेणांजलिना सपात्रं प्र
तिगृह्णाति तस्प्रतिग्रहो देवस्यत्वा नि ह्लामीतिस्यादिश्रुतत्वात् आश्वलायनसूत्रे प्राशित्रमाहि राम
यमाणमीक्षनेमित्रस्यत्वा चक्षुषा प्रतीक्षइति देवस्यत्वा गृह्णजलिना प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वेति १३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुशेषु प्रागग्रं निधायांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामसंस्कृतादन्नाश्रीयादग्ने इत्यनेनानमन्त्रेण वक्ष
स्यन् एणानि प्रागग्रं डंस्थंडिले निदधाति पृथिव्यास्त्वेति अत्र भक्षपक्षे यासाद्यान्नमुक्तं पृथिव्या
स्त्वेति सादयसा पास्य वह्नौ ऽपि ब्रह्मानन्मौ शिष्टं प्रनिगत्स्य वेदेर्द्दक्षिणांस दृशे सत्ता निवह्नौ
पोस्यापसार्य पृथिव्यास्त्वेति मंत्रेण तत्रां सदेशे प्राशित्रं सादयति ब्रह्मणे वस पात्रं त ब्रह्मागदं डं।
सादनीयं आश्वलायनादिसूत्रेषु प्रागदंडं निधायेति दर्शनात् पुनरग्न्याया देवस्य त्वेयना धिकांगु
ष्ठाभ्यामग्ने इत्ति प्राश्नातिदं ते रनुपस्पृश्य दन्तैर्न चेन् अत्रास्मिन्न वसरे चेत्प्राशित्रं ब्रह्मा प्राश्नाति
न दृष्टे वस्य त्वे समनेन मंत्रेण पुनरनामिकां गुष्ठाभ्यां पात्रान्न इदमसा धायाग्ने इत्यनेन मंत्रेण दंते
रनुपस्पृशन्न चर्व यव न प्राशित्रं प्राश्नाति भक्षयति तन्मात्रमात्मग्नि ष्टास्येन प्राश्नामीति तन्न दृहिः
स्वाद्वेदिति च श्रुतत्वान्निदधाति वा ऽसदेशे वोपयधन्न न प्राश्नाति तदां सदेशे निदधाति प्रासा
दयति प्राशन्न्ये विकल्पार्थः पूर्वमासीदनमुक्तंपनं स्थाने गोक्तं तदिहोपनेयं दिकालान्तरे प्राशे
नेतद्धाभवति गत्पांसदेशे निदधाति एवं च सादनपक्षे उपरिष्टादेवं प्राशनंनात्र एवं सीदनस्य दृष्टा
र्थता भवति इतरथा न्नमदृष्टार्थता स्यात् कालान्तरे प्राशित्रस्य प्राशनं सूत्रकारेण वक्ष्यति अत्र वा
ब्रह्मा प्राश्नातीति तेनात्र भक्षणपक्षे प्रतिगृह्य सादनमकृत्वैव पुनरिदमनामिकां गुष्ठाभ्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मादायक्षः कापालरेभक्षणपक्षे त्वं सदेशे आमादनमिति पितृभूतिककेन्त्रमेव त्रभक्षणप

१४ क्षेप्यनिपतद्देशे सादनं उपरि षड्हेः भक्षणपक्षे तु असंदेशे निधानं प्रयत्नस्थापनं रक्षार्थं कर्त्तव्य

मित्याह तथा च वेतानसूत्रे भक्ष्यतृणानि प्राग्दंड स्पंडि ... निदधातीति षष्ठियास्येति अत्र भ

14 क्षणांतरं नंतरमेवाथ्यासे ब्रह्मभागं पर्याहरंतीति भत्तवाहाग परिहरणमाग्वा प्राशित्रभक्षणी

यं अंतरावस्त्वत्र रुनाविकसउक्त ततः प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते ... अक्षंतरिति तेतो ब्रह्माण

त्रे प्राशित्रहरणं प्रक्षाल्यया अशेषं तनिस्सनेनमंत्रेणनाभिमालभते मंत्रांते स्वशंति पात्रमि

पेक्ष ते कवचनं जासे अन्नभक्षणपक्षे प्यासादनमुक्तं भुक्तो हित लमि तगृहातीस्वसाभनरतत्वा।

श्रामीति शुसंकर्णयोः प्राशित्रहरणे इति प्रतियाज्ञोर्द्वयोः श्रवणं अत एकेन पात्रेणापि

धानं कार्यं अपरस्मिन्नवदानमिति द्वयोरप्यत्र प्रक्षालनं भक्षणानंतरमाचम्य मर्यादासमिति

नहूत्रितं यथा पञ्चावामति अथ परिक्षाल्यपात्रमिति हि श्रूयते पात्रप्रक्षालनं चोकरे कार्यं

उत्करे वा अतिरिक्तसमिधेरिस्मक्रत्वान् एतत इति समिदामंत्रितः प्रसोति भूमि धमादायप राम

दीमंत्रणं तत्र समिदामंत्रणं समिदामंत्रितः समिधमादाय पाब्रवीत् ब्रह्मन्नस्थास्यामी सेवमामं १४

त्रितो ब्रह्माण एनं तेदेव सवितृप्रसूती मंमंत्रं पठित्वा प्रसोति सयत्नाह ब्रह्मन्नस्थास्यामीति न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हुत्वाजपसेतत् इति श्रवणात् प्रतिष्ठेति ब्रूयात् अत्र प्रतिष्ठेतीमं मंत्रं ब्रूयात् नवेति विकल्पः
सयदिकामयेत ब्रूयात् तस्मातिषेति यत्कामयेतापि नादियेत नेनिर्ऋतत्वात् वरुणप्रघासे ध्रौंप्र
तिष्ठतमिति प्रयोगः सर्वत्र एतद्व्यवसानीया सुप्रतिष्ठतेति कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्स्व
प्रतिष्ठते वा नमः ऋताय इत्यादिस्वाहेति प्रयेतमपि सेवमंतं सूत्रं कर्मणोऽपवर्गः समाप्तिः कर्मा
पवर्गः तस्मिन् कर्मापवर्गे कर्मसमाप्तौ ब्राह्मणतर्पणानंतरं ब्रह्मा यथेतमेसाय यागतं प्रस्तागसवर
णोत्तरकालं स्वासने उपवेशनार्थं येन मार्गेणागतो भवति आहवनीयमपरेणवा पूर्वेणवा तेनैव मा
र्गेण प्रस्तागसवरणोत्तरकालं स्वासने उपवेशनार्थं येन मार्गेणागतो भवति देव नमः ऋतायेति
मंत्रेणाहवनीये समिधमादधाति अप्रवाते नैव मंत्रेण अस्यासत्या स्रुवेण जुहोत्स नञ्ज्ञहीतभा
ज्यं गृहीत्वा जुहोति अथ वा तेनैव मंत्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते होमपक्षे इदं जानवेदस इति देवतो
देशः मंत्रलिंगात् मंत्रमध्ये स्वाहाकाराम्नानमुपस्थानसमिदाधानयोरपि प्राप्तस्य होमे नु परि
भाषयैव स्वाहाकारस्य प्राप्तत्वात् एतद्वारादुपकारकमंगं प्रयाजादिवत् अतश्च गृहमेधीयादौ
यावद्विकेऽतापद्विन्नेवपि स्यादेरौतिवर्तते एतद्ब्रह्मसमिधिप्रश्नो एतस्मादुक्तं स्यत जपादिकर्म
ष्टिप्रश्नोर्ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः कर्मेत्यर्थः ब्रह्मणस्त्व इति कर्मणि त्वप्रत्ययः न द्विलिङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुतः प्रकृतित्वात्पशुग्रहणमपि न कर्त्तव्यं प्रकृतिवदित्यतिदेशेन तत्रापि प्राप्तत्वात् कर्त्तव्यं
१५ वा पशुग्रहणं पशुप्रोक्षणे ब्रह्मानुज्ञाप्राप्त्यर्थं अन्यथा पशोः सान्नाय्यविकारेण सान्नाय्यस्य च प्रो
क्षणं भावात्प्रोक्षणमेव तावत्तत्राप्नोति अनुज्ञानुवृत्तिः पाशस्यैव तस्मादुक्तास्त्विति पशुप्रोक्षण
15 तिः प्रोक्षतीत्यनेन विहितेन अविहितं पशोः प्रोक्षणं ब्रह्मानुज्ञापूर्वकं यथा स्यादित्येवमर्थं पशुग्रह
णं इत्येग्रहणमवि कर्त्तव्यं अकृते हि तस्मिन्नस्यैवैतं इत्युक्तं स्यात्तन्माभूदित्येवमर्थं ब्रह्मवरणं
प्रस्तावारभ्य च कर्म त्वावपाव किंचन प्रह्मत्वतन्त्र्व समभिहितं अत एव परं प्रणीताप्रणयनाद्यपि
वमुपदिशति २ गार्हपत्यस्योत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतं त्वा भूतं करिष्यामीति ततोऽध्वर्युर्गा
र्हपत्यस्योत्तरतः समीप एव उदपात्रं उदकस्य पात्रं निधाय साधयस्यापयित्वा भूतं त्वा भूतं करिष्या
मीत्यनेन मन्त्रेण तदुदपात्रमालभते तत्रात्र हस्तेन स्पृष्ट्वा निउत्तरेण सपं ससम्भ्रान्तारेन प्रस्तरयोर्दूरे
र्थे रउदकस्य पात्रं उदपात्रं यद्यपि उदपात्रमिति सामान्येनोक्तं तथापि चमस इह पात्रं न ज्ञेयः चमसे
को नापः प्रणयतीति दर्शनतरते स्वशाखायामपि प्रतिपक्षे श्रूयते शीर्षं प्रमसं प्रणीताप्रणयनमिति
अनोयं चमसः सर्ववारणः वारणमहो मे स युक्तानीति परिभाषणा न स्यादेव च तुरस्रो ह्यादर्शांगु एम
लपर्श्व चतुरंगुलस्यान्तः संवृतश्च भवति परिशिष्टान् सूत्रकार प्रस्यानाद्व चमसवन्तत्त्वेरणो। १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्रुवस्य चतुरश्रतां विधातुं चमसवद्दित्यनेन चमसस्य सिद्धेश्चतुरश्रतामाह स वै प्रातरप एव प्र
थमेनेति प्रकृतस्य तादुक्षिश्चासरणगार्हपत्यस्यः सादयतीति अनन्तानन्गार्हपत्यस्यानुत्तरेणोदपात्रं।
निधायेत्यकृतं तादुक्षिश्च इति चमसस्यापरिसिक्तापूरयित्वा पुनस्तेनैव पात्रेणाकुतश्चिज्जलाशया
दुदृत्य गार्हपत्यस्याहृत्तरदृशे समीप एव स्थापयतीति अस्यार्थः आलंते पि विप्रतिपत्तिः पात्रस्येति
कर्कः उदकस्येति याज्ञिकाः ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचं यच्छेत्याह आलंभानंतरं ब्रह्मन्त्वा।
यः प्रणिस्यामति ब्रह्माणमामंत्र्यपते इच्छति यजमानवाचं यच्छेत्सनेनैर्वं धर्पुयाजमानं वाग्ममने
ध्येयपति यद्वाच प्रणीतानां सर्वार्थत्वं संयमनार्थत्वं वा तद्वायस्मिन्कर्मणि च रूपवर्णार्थे पयो घ।
तं वा हितं यथा वैश्वदेवश्चरुः पयसि वे निपत्ने वरुणादित्येभ्य इति च तन्त्र पयसो घृतस्य च प्रणय
नं कर्तव्यं तन्त्र ब्रह्मन्नपप्रयामि प्रणेष्यामि ब्रह्मन्प्रतानि प्रणेष्यामीत्येवमूहः कार्यः यत्र च मं
था यथार्थे दधि प्रणीयते तत्र ब्रह्मन्दधीति प्रणेष्यामीत्यूहः पित्र्यायामपि प्रणयनासूर्वमेव नि
वा मीदृग्धातदृग्धस्य प्रणयनं कर्तव्यं अत्र चाधपूर्पा येन प्रणीजापात्रे संयुत्तपिष्टादिनात
था मर्यादा कर्तव्या यथोदकघृतादेः संकरो न भवति प्रणीतातमदृष्टार्थत्वेनुद्रमांतरस्य प्रणय
नामेव न भवति तत्र दृष्टार्थत्वे सम्भवस्सदृष्टार्थकं वर्तुंयचनाभावे हृष्याकमिति तत्र पशौ प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिषेधाद्धविर्यज्ञविधेर्निरूढेपुनःप्रतिप्रसवादुपसादिप्रणयनवचनाद्व्यप्रकृष्टदृष्टार्थ
१६ त्वाद्युक्तसर्वार्थत्वंयुक्तंसंवृतार्थत्वंतुनस्यैवैकदेशानुवादः अदृष्टार्थत्वपक्षेप्युपसादिप्रणय
नवचनंसवविधेप्रतिषेधोद्धविर्यज्ञविधेप्रतिप्रसवश्चोपपद्यतएवानन्तर्ज्जैमिनेर्मतेप्र
16 णीताःसंपवनार्थाएवाकर्कोचार्याणांमतेसर्वार्थाएवइतरेषामदृष्टार्थाएवेति अनेकय
जमानकेयजमानोवाभ्युपऊतेयजमानोवाचंयछेतेतियथापयमूहः अनुज्ञातउत्तरेणहवनी
यंसंप्रतिनिदधातिकस्त्वेतिब्रह्मणाप्रणयेसनुज्ञातोध्वर्युप्रणीताःप्रणीयगार्हपत्यसमी
पादाहवनीयसमीपंनीत्वाहवनीयमुत्तरेणआहवनीयस्योत्तरतःसमीपएवसंप्रतिआर्ज
वेनबर्हिर्वेदिप्रणीतानिदधाति आसादयतिकस्त्वेतिमंत्रोणे संप्रतीतिनाहवनीयमतिक्र
म्यनवाप्राप्यासादयतीतिकस्त्वाउन्नीतीति।उत्तरेणाहवनीयंप्रणयतीतितिनातिक्रम्यसमासादयतीत्यप्र
ताप्यासादयेदितितस्मादुसंप्रसेवोत्तरेणाहवनीयंप्रणयतीतिचश्रुतस्थान्यप्रणयनिरत्नमनार्थःतेनति
सनएवसंत्र।संप्रतिशब्दऋत्वर्थः।संरात्रस्पप्रतिनानिष्टुह्यादिपात्रादचिकरणन्तेनन्यपदार्थोमध्यीना
र्थः।समासःसंज्ञापतिष्ठत्समित्रातिक्रामनीतिसंप्रतिनैनिरीसस्त्रेतउत्तरेणाहवनीयंदर्भेष्वासादयि। रामः
त्वादर्भैःप्रच्छाद्येति।उपविलंचमसंश्रयित्वेतिच।आपस्तंबेचं।उत्तरेणाहवनीयमसंसृष्टादर्भे १६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षुसादयति नंगयंति नंगयेतिनेतयं सामं स्यानो दर्भैरीछाघेतिका ८ केवउत्तरतो ग्नेः स्येभाद्रुते
निधाय दर्भैरपिधायेति स्ततः प्रणीतानां दर्भेषु सादनं दर्भैरपिधानं कर्त्तव्यं ब्रह्मानुज्ञानइति मे
षद्रूपोच्चारणाद्दृष्टं ह्यनुज्ञावचनं यथा स्पृदिसेवमर्थं तेन ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीस स्मानं नरखे
व प्रणयय इमिति न यठनीयं किंतु यजमान वाचं यच्छे स्मात्तं तस्मै वेति नांतरेण बुछेयुः
प्रणीता आहवनीयं चांतरेण तयोरंतरा तेन प्रकृता अहुता अन्तगच्छेयुः तानीत्तरेण संचा
रयुरिति मंत्रवर्णान् का ८ स्यवानस्पत्यमार्त्तिकैरतिचार ब्रह्मवर्चस प्रतिष्ठाकामाय यथासंख्यं
अभिचान ब्रह्मवर्चस प्रतिष्ठाकामा यजमानाः का ८ मस्य वानस्पत्य मार्त्तिकैः पात्रैर्यथा सं
ख्यं प्रणयति तत्राभिचरन्प्रथमेन कांस्येन पात्रेण प्रणीता प्रणयनं करोति ब्रह्मवर्चसका
मो वानस्पत्येन द्वितीयोक्तेन पात्रेण प्रतिष्ठाकामा मार्त्तिकेन तृतीयेन मन्मयेनेति यथासंख्य
शब्दार्थः अत्र गुणादेवैतत्फलं न तु कर्मणः कास्मांदी नामेव फलसंबंधश्रवणात् अतश्चवि
कीरणाम प्रवृत्तिः पुरुषार्थत्वात् प्रकृतौ यत्कर्चर्यसंगजातं तद्देवविकारेषु तिदेशेन गच्छति।
न्वापस्तंबः कांस्येन प्रणयेन ब्रह्मवर्चसकामस्य मन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य गोदोहनेन पशुका
मस्येति अत्र वानस्पत्यस्य कामसंयोगेनाकामसंयोगे न च श्रवणं कामसंयोगेनैवोत्तरयेः त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्माद्धातस्य स्वं कृत्वर्थमनन्तरं स्तद्धि कृतिषु प्रवर्त्तते । तयोरग्नी परिस्तीर्य प्रस्तासं तस्य प्रथमं द्विशः
१७ पात्राणि संसादयति । अथ यदुक्तं प्रणयनानन्तरं तयोर्द्वयोरग्न्योः प्रागुदग्नेरग्नीनाहवनीयगा
र्हपत्यदक्षिणाग्नीन् क्रमेण परिस्तीर्य तत्रापि प्रथमं पुरस्तात्प्राच्यां दिशि परिस्तरणं ततः प्रद
17 क्षिणक्रमेणोदकांस्यं पुरस्तात्प्रथममभिसेतनं श्रोत्रं ततश्चतदपचारे श्रोत्रं प्रायश्चित्तं ततः प्र
दक्षिणं नाप चारेनुस्मार्तमिति । अत्राहापस्तम्बः उदगग्नेः प्रागग्नेश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तरणात्स्फद
गग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेति तेनोद्विशः पात्राणि संसादयति निदधाति द्वंद्वं इत्यर्थे द्विशः एके
न प्रयत्नेन द्वयोर्द्वयोः सहैव विधानं करोतीत्यर्थः अथ तयोः परिस्तरणाति द्वंद्वं पात्राण्युदाहर
तीति श्रुतेः द्वंद्वं द्वंद्वमस्मिन्नर्थे द्वंद्वं रहस्य मर्यादा वचनं क्रमणपञ्चपात्रप्रयोगातिव्यक्तिः विस
नेन द्वंद्वं द्वन्द्वेति पातितः उदाहरति अवैरहर सासादयितुमिति गम्यते स्तूत्रायोस्मावन्नेमवद्वंद्वं
न दर्थत्वाराहरणस्य पात्राणीति सामान्यनिर्देशेन प्रयोजनवत्त्वात्पत्रपात्राणि स्वंते पांतिर
स्त्रंति हविरणघेभिरिति पात्राणि न नुपिबस्येभिरिति किं न विगम्यते नैवं दे वंत्रास्यां हि कृत्स्नत्वोक्तु
वस्येव जुह्वाश्चयाचस्वं सा त्रुर्पादीनां इतरथानुसिद्धं भवति इध्माबर्हिषी अपि पात्रे तान्यान राम
प्यभिवेघोः परलनावेव न त्वेवं म्न्चिगा दिषपिपात्रत्वप्रसंगः नैष दोषः तेषां करणत्वेनानिर्देशा १७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न् तथेदं वेषामन्त्राशुद्धस्तस्रावाग्योवामेऽयं इतिवाक्यशेषविशेषाच्च शूर्पादीनि दिक्षाद्विकानां
प्रसिद्धानि यजमानोवा अथवा यजमानपाण्यासादयाति विशेषेणैस्थापयति तान्येवपात्रा
ण्याह शूर्पाग्निहोत्रहवणिस्फ्यकपालं शम्याकृष्णाजिनमूलूखलमुशलं दृषदुपलम् अर्थव
च्च शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादीनि दशपात्राणि योपदिष्टं सामर्थ्येति शूर्पं च अग्निहोत्रहवणी च
शूर्पाग्निहोत्रहवणि द्वंद्वैकवद्भावो यं एवं सर्वत्र वं समासेष्वपि ज्ञेयं स्फ्यकपालमित्येकवद्भावा
दित्यमेकं द्वंद्वं तेन बहुभिरपि कपालैरेकमेव पात्रमिति द्रष्टव्यं कपालानि चाग्निहोत्रस्य घटादेर्नो
त्साणि अग्निना न्यपि रोहिण कपालवन्निर्मितानि भवंतीत्येक इति कृत्रसामिमः शूर्पं ऽचणार
णमयमिषीकानिर्मितं वेणुदलनिर्मितं वा भवति यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणामिति
वाक्यशेषात् अर्थवश्चेति अर्थः प्रयोजनं सोस्यास्तीति अर्थवत् येन येन पात्रेणात्र प्रयोज
नं तत्सर्वमासादयतीत्यर्थः तत्रोपयोगक्रमेणार्थवतामासादनं कर्तव्यं तथा च कात्यायनः श्रौ
तं प्रोक्षमुदगग्रसंस्रगाग्रं समीपतः ततथासादयेद्द्रव्यं यथाविनियुज्यत इति नर्हैव वंत्रनो
वा पात्रावा व्रीहयो यववावा तनश्चैवं अनोव्रीहयश्च अनो यवाश्चेति वा अय वाप्यत्री व्रीहय
श्च यात्री यवाश्चेति वा पवित्रे छेदनानि पवित्रे च उपवेषः संयवनार्थमुदकं वा आज्यस्थाली

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१८ आज्यं चाऽमावास्यापार्वणहोमे च तुष्टयं वेदार्थः कुशमुष्टिर्दक्षिणार्थाः अन्वाहार्यं तंडुलाश्चा
18 दर्भतरुणमग्निश्च इध्मो वर्हिश्च स्रुवो जुहूश्च उपभृच्च ध्रुवा च प्राशित्रहरणं च तावदाम्यं चपुरो
डाशपात्री योक्त्रं पूतकुशा परिधयः कुशास्तीर्णहोतृषदनं च इडापात्री षडवत्तं च अन्तर्द्धा
नकटं पूर्णपात्रं च यः सेकर्मापवर्गसमिदिध्मासापते परिधीनामपि सुष्पणासादनं प्रसङ्गस्ये का
एकेधापक्षे यद्यावे कविंशतिका एक आइति पक्षमूदात तस्मादेवे ध्मान्त्रीणि काष्ठान्यादाय
विकल्पेन परिधिपरिधानविधानात् तदेकइध्मासे वैतान्परिधीन्परिदधातीति एकविंशति
वा तत परिधीनेक इति सूत्रात् एवा एकमत्र पात्राणामुपादानक्रमेणासादनमुक्तं तथा चाहुः पितृ
भूत्साचार्यपत्नी धान्यं पवित्रार्थी दक्षिः संयवनोदकं स्थाली चाज्यं च वेदश्च दक्षिणार्थं तु दक्षिणं॥
इध्मो वर्हिःस्रुक्च श्चैव समार्गाणि हविर्याणि त्रिवेयो क्त्रं पूतकुशाश्चैव उपसेपरिधयस्त्वयः पात्रापि
टं कुशास्तीर्णं षडवत्तं कृताकृतं सुपवर्गसमित्सक्षे एतद्दर्थवदृश्यन्ते इति अतश्च यस्य यस्य
पात्रस्य येन क्रमेण प्रथमं कार्यार्थं हस्तेनोपादानं तेनैव क्रमेण तस्य तस्यादानं युक्तं एवं च सु
तरां दृष्टार्थता भवंति एवं च विनियोगक्रमेण चासादनेनत्प्रतात्पात् हविर्ग्रहणे पात्राह राम:
विर्द्रव्यस्यैवे वेशविप्रकर्षीनाऽऽज्यनिर्वापे स्थाल्या आज्यं च तस्मादुपादानक्रमएवापि १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्नभूतियाज्ञिकसमंतः स्यात्त्रासादनेयुक्तः एवं कृतावपियुस्य यस्य पात्रस्य प्रथमं ग्रहणं क्रिय
ते कार्यार्थं तस्य तस्य पूर्वं पूर्वमासादनं इतरस्य पश्चादिति ननु स्रुच्यग्निहोत्रहवण्यादि पात्रा
णां पंचदशद्वंद्वानि समाम्नातानि ततश्च तेषामेव द्विश आसादनं स्यान्नेतरेषामिति प्राप्ते नियमा
र्थमेतत्समाम्नानां शूर्पस्याग्निहोत्रहवण्यैव द्वंद्वता स्फ्यस्य कपालैरेव सहेति पर्वं सर्वेषु द्व
न्द्वयोरुपयोगक्रमेण द्वंद्वतास्यात् तथा च स्फ्यस्य कपालैः सह द्वंद्वतानस्यात् अत एव नियमा
द्विकृतोपश्चादिदिकैककपालाभावे स्फ्य एकवासाद्यते अनस्तत्र कपालानि द्वंद्वतासंपादकानि न
संतिपदि च स्फ्यस्याग्निमेण पात्रेण द्वंद्वता क्रियते तदा कस्यापि पात्रस्य पश्चाकृता द्वंद्वता
न स्यात् तत्र बहूनामनुग्रहो मा भूदिति एकस्यैव पृथगासादनं युक्तं एवं शूर्पादिसर्वेषु पात्रे
षु वाच्यं न तत्र शूर्पादिदशकमध्ये विकृतौ यस्याभावस्तस्य सहधरितं द्विलीयते कमेवासाद
नीयमिति अर्थवशात्पादितानां तु तियत समाम्नायाभावान्नायं नियमः तत्र यस्य कस्यचि
द्येन केन सह द्वंद्वता कर्तव्या कर्त्री कौर्येस्तु विनियोगक्रमेणैासादनमाहुः अथ पात्राणामासा
स्था दनस्थानमाह अपरेणस्यपदुत्तरतो वा अपण्यंतेन नद्वीपिइति अपरेण गार्हपत्यस्य वा आहव
नीयो वायः अपरेण भवतिन स्प पश्चान्मात्क्तेस्यानुदगग्राणि प्रागग्राणि वा पात्राण्यासाद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यति अथवा अपणास्योत्तरतः अपणादुत्तरस्यां दिशि यदुक्तं स्थानं प्रागग्राणि वोदगग्राणि
१९ वासादयति तदुक्तं कारिकायां उत्तरे वेदुर्वेदुक्तं स्थ प्राक्तं स्थं पश्चिमे भवेदिति तेन विपुल
स्थानसंभवे उत्तरत उदक्तं स्थं पश्चाच्च प्राक्तं स्थमिति विसंभवे तु यथासंभवं तदप्युक्तं।
अंवे प्रांचमुदंचं वेरुदगग्रं समीपत इति सव्यस्य गार्हपत्ये हवींषि अपयंति गार्हपत्ये त
पात्रा स्य पात्राणि सादयंतीति तथायस्माहवनीये हवींषि अपयंसाहवनीये सतत्स्य पात्रा
णि सादयंतीति वक्ष्यमाणत्वात् कर्मकर्मणे वामिति सूर्याग्निहोत्रहवणपादाय वाचंयच्छति
कर्मणे वामित्यनेन मंत्रेण वर्युस्सूर्यमग्निहोत्रहवणीं च सहैवादाय गार्ह्यहालावाचंयच्छति वा
ग्यमनं करोति अथ सूर्यं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते कर्मणे वामिति अथवा चं यच्छतीति वक्ष्य
माणत्वात् मंत्रे श्रोतयार्थः द्विवचनांतत्वात् न तस्यैकस्यादानविस्मरणे पुनरपि द्विवचनांतरा
व प्रयुज्यते सूर्याग्निहोत्रहवण्योरादानं च हविर्ग्रहणार्थं अतो ग्रहणाभावे सूर्यस्य पश्चा
द्दीन भवति वाथ मस्तूनरपदार्थधर्मः तेन पश्चादावपि पात्रमोक्षणकाले भवत्येव प्रतपनं प्र
स्फष्टं निष्टप्तमिति वा तयोरन्त्यया सूर्याग्निहोत्रहवण्योर्गार्हपत्येऽग्नौ प्रतपनं करोति प्रत्यु रामः १९
ष्टं रक्षः इति मंत्रेण निष्टप्तमित्यनेन वा गार्हपत्ये संस्कारा इति परिभाषया गार्हपत्येऽग्नौ प्रत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पनं करोति अथ प्रतपति प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादिकं तत्त्वान् मंत्रयो राक्षसत्वान्नत्त्वकारणानंतर
मपउपस्पर्शेन प्रत्युष्टं रक्ष इति हि कात्यायनेनोक्तं प्रतपनं च हविर्ग्रहणार्थः संस्कारः
ततश्च हविर्ग्रहणाभावे वा न भवति गच्छोर्वंतरिक्षमिति अथ पणस्य पश्चाद् गमस्ति एकस्मांगि
उर्वंतरिक्षमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युरनः शकटं प्रति गच्छति कस्थितं अतः अथ पणस्य पश्चान्निष्ठ
त गार्हपत्यस्य पश्चात् परस्मिन् देशे स्थितं पुनः कीदृशं समंगि संयुक्तमंगैः युगयोक्त्रवरत्रादिभिः समं
गि सर्वांगोपेतं शेते तदपलक्षणीयं च अपणशब्देनात्र सूत्रे गार्हपत्य एवोच्यते नाहवनीयः तथा वा
श्रूयते स जघानेन गार्हपत्यं संप्राडीषमनोवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्य नसोविह
विनिर्वपनीति पिस्रायावसजघनेन गार्हपत्यस्य समीपमनुवादस्य धूरसीति धुरभिमर्शनं युगस्य प्रो
तोधुः शब्देनोच्यते योऽस्यानडुत्स्कंधयोरुपरि निधीयेते अध्वर्युरतः समीपगस्याउत्तरतोवस्थि
तो धूरसीत्यनेन मंत्रेण धुरोभिमर्शनं करोति प्रथमं दक्षिणस्यास्ततउत्तरस्या इति कुतः प्राद
क्षिण्यानुग्रहान् उदकसस्पनासंपत्तेश्च सधुरमभिमृशति धूरसीत्यादिश्रवणात् अत्राहाप
स्तंबः उर्वंतरिक्षमन्विहीति शकटायाति व्रजति अपरेण गार्हपत्यं प्राडीषमुदग्रीषं वानडुद्यु
गरा कृत्स्नमवस्थितं भवति श्रीहिमवेव महाधूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशत्युत्तरां वेति त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्योन्त्वां त्वुरमभिमृशतीति तैत्तिरिसूत्रे काठके उर्व्यन्तरिक्षमिति मन्त्रस्य उत्सृष्टदीक्षायस्य कटायग
२० छत्सन्तिक्रम्य गार्हपत्यं दक्षिणेन धूरमालभते धूरसीत्यतिक्रम्य देवानामिति शकटमिति
मनवेक्षापरुं वसूत्रवत्तैत्तिरीकस्य एवधुरेति शर्मन्नं पुरं दक्षिणास्या उत्तरस्या वास्वाय मध्ये
कवचन श्रुते देवानामितापस्तंभनस्य पश्चादीषाग्रमभिमृश्य त्वपतीतिरोषः ततो वायुरुपस्तं
भतस्य पश्चादुत्तरमीषामभिमृश्य देवानामसीत्यमुं मंत्रं जपति स्य जपनेन कस्तंभीमी
षामभिमृश्य जपतीति श्रुतेः कस्तंभीमिति कुत्सितो सत्वान्न कस्तंभः को कुभावः एषोदरादि
त्वान् कस्तंभः कस्तंतस्य भार्येति वपुयोगादाख्यायामिति ङीष कस्तंभी अनसे उपस्तंभीमां जप
नेन तस्याः पश्चात्समीप एवेषामभिमृश्य जपतीत्यर्थः अत्राहापस्तंबः त्वं देवानामसि सस्नितर
तममित्युत्तरामीषामारभ्य जपतीति एवमिवमानवे पिपित्यक्रेपि स्तणाममसि वन्हितमं पित्र
हृतममिस्पृहा एक देवस्य ग्राति थायवमानेष्यादि देवस्यासीति स्त्रीदेवसेषा यणीयाद्रावे
करेवतेदेमासीति द्विदेवसे देवयोरसीति यथायथमूहवन्तयं इति कर्कीवार्थीः केचिद्बलिं
गवचनयोरनूहमिच्छन्ति अकृतावपि सान्नाय्यवसां दर्शेष्टावसमवेतत्वान् अतो यथाश्रुत राम:
एव सर्वत्र प्रयोज्यं यज्ञपतिं ह्वार्षी नैकयजमानकेदुरपजते मा ते यज्ञपतीहार्षमिति द्वियज २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानकेसातेयह्नपत योऽध्वर्युरितिवहु यजमानके इति विष्णुस्त्वेसरिहणं तस्यानसः पश्चात्स
रीस्यविष्णुस्त्वस्यनेन मंत्रेण दक्षिणचक्रस्योपर्यारोहणं करोति तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्येति
शणसांतरात्. अथाक्रमते विष्णुर्णवा क्रमतामिति श्रुतेः अन्वाहापस्तंबः विष्णुस्त्वाक्रंस्तेति स
व्यस्य के दक्षिणं पादमभ्याधायाहुतमसि हविर्द्धानमित्यारोहतीति नेत्रिरसूत्रे अथ विष्णोः क्रमो
सीति दक्षिणचक्रं क्रमित्वाभ्यारुह्य मध्यगे भूर्ये निदधातिप्रसूर्येस्क चमिति एवमेव मनवेपि मे
स्नतजगत्स्वातायेति हविर्धान्. आरोहणामंतरं उरुवातायेस्यनेन मंत्रेण हविर्धाने मे क्षते
व्रीहीन्यवान्वा अथमेक्षते उरुवातायेति श्रुतत्वात् एतदेव हविः संस्कारः अन्त
श्वनानावीजे शुद्धेय सूह्ह विषुवानुमीसादिष्णुव मति वीजमीक्षणं कर्तव्यं अपहतमिति नि
रस्यन्नन्यत्. हविषेसो व्रवीयवेभ्यं यदन्नन मध्येपतितं भवति तत्तृणलोष्टादिकं तदपहतमिस
नेन मंत्रेण निरस्यति नीचैः क्षिपति अथापास्तस्य पहतमिति श्रुतेनानावीजेषु सार्वभ्यो न्य
हृहीत्वा युगपादेव निरसनीयशक्यत्वात् मंत्रस्य राक्षसत्वादपामुपस्पर्शनं कार्यं अविद्य
मानेभिमृशेत्. अन्यस्मिन् तृणलोष्टादिषो अविद्यमाते अनेनैवं मंत्रेण हविष्यानेवाभिमृशे
त् हस्तेन स्पृशेन्. अथापास्तस्य पहतं रक्षइति यथेत्र किंचिदापन्नं भवति यत्तनाभ्येव मृशे।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दितिश्रुतेः अभिमर्शनं च ततो वना बीजेष्वां प्रतिबीजं मंत्रेण कर्त्तव्यं यच्छंतां पीवेति श्रुतः सि
२१ सालभते यच्छंतामि सनेन मंत्रेणाध्वर्युर्हविष्या व्रीहीयवान्वालभते स्य शांतिः अथाभिपद्य
21 नेय च्छंतां पंचेति श्रुतेः नानाबीजेषु नत भेदेन समंत्रकं कुर्याद्ब्रादेवस्यत्वेति गृह्णास्याग्नेयं
चतुरो मुष्टीन् ततोध्वर्युर्मुष्टिना व्रीहीन्यवान्वा तूष्णीमादाय देवस्य त्वेति मंत्रेणाग्नेयमग्निदे
वस्य हविश्चतुरो मुष्टीन् गृह्णाति अग्निहोत्रहवण्यां मंत्रेण प्रक्षिपतीत्यर्थः अग्निहोत्रहवा
ण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति शाखांतरात् अत्र मुष्टित्रयं मंत्रेण प्रक्षिप्य चतुर्थं तूष्णीमिति
तदुक्तं मुष्टेष्वोत्र मइति तथा व्याहापस्तंबः त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति एवमेव सर्वेषु सूत्रेषु
ग्रहणानंतरं च सूर्ये हावेः प्रक्षेपणीयं यच्च अग्निहोत्रहवया गृह्णातीति सूत्रकृता नोक्तं त
थापि हविर्ग्रहण्यामयः प्रक्षेप इति वक्ष्यमाण चोदेवमुक्तं भवतीति तेन यद्यपि ग्रहणकालेन ता
वादेवोक्त सूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति तथाप्यग्नेर्विशेषोपदेशादग्निहोत्रहवण्यां गृही
त्वा गृहीत्वा पश्चाच्छूर्पे पृथक् पृथक् प्रक्षेप्तव्यमिति गम्यते एवं सूर्पादानस्यापि दृष्टार्थता भवति
अग्निहोत्रहवण्या चरिकायां हविरंतरं गृह्यते आपश्च तत्र कारिष्यंता इति एवमग्नी राम
षोमीयं एवमेवाग्नीषोमीयं हविर्गृह्णाति अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्देवस्य त्वेति मं २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रेण अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीत्यनेन यथादेवतमन्यत् । अस्मद्देवं द्वाग्न्यादिकं हविर्यथादे
वतं गृह्णाति यायादेवता यथादेवतमिति अस्मद्दिति श्वमिप्रायेण वीप्सायामव्ययीभावः न
त्वहि निर्वापा मूर्वं वं ज्ञेयदयस्तानेवैरुतीभ्योदेवताभ्यो निर्वापे देवतावहुत्वमस्ति न त्वाननेवसू
त्रेणासिद्धेरवीच्यमेवमग्नीषोमीयमिति वाच्यं वा अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति मंत्रस मान्नायस्यप्र
दर्शनार्थत्वात् अन्यथा हि यदादिना पूर्वोतरस्कन्नत्वाद्विलिंगो प्यग्नेयमग्रहणमेव प्राप्नोति तद्ध
हासार्थमेव [illegible]मग्नीषोमीयामितिसूत्रं भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनं उपयुक्तादन्यः शेषः भूता
य त्वेत्यनेन मंत्रेणानसिस्थितस्य हविष्यशेषस्याग्रहीतावशिष्टस्याभिमर्शनं कुर्यात् ष त्रा।
भिमृशति भूताय त्वा नारातय इति श्रुते नानाबीजस्य च प्रसेकं समंत्रकमभिमर्शनं कार्यं स्व
रिति प्राङ्मुखस्थे ततोध्वर्युः स्वरति विस्त्रेषमित्यनेन मंत्रेण प्राङ्मुखस्तत्राच्यां दिशि ईक्षणं विलो
कनं करोति तत्रैतदृष्टिनिरोधसंजातश्रमापनयनार्थमीक्षणं यतः श्रूयते परिवृतमिव वा।
एतद्दृष्टो भवति न दृश्येव चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवतीति परिवृतमिव परिसमन्ताद्वृष्टि तमि
वैतद्दृष्टो भवति अत एव वाक्यशेषादेनन्दनत्वं स्यात् अत एव कांडके सच्छद्दिक्काप श्यकद्ध
यव्रजतीति लिंगानाया प्रयोजने हविर्ग्रहणाभावे प्राङ्मुखस्थणाभावः अमामावात् पित्र्यायांनु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दक्षिणायाश्च वेक्षणं दिग्विपर्ययेण तस्यास्तत्र प्राचीत्वात्‌ दद॰ हे नामिसमवरोहनि दह॰ हं नामिस्म
नेनेमं त्रेणानसः संकाशादवरोहतिम्‌ अवतरतिमन्यथावरोहेति दह॰ हं नामि ति श्रुतेः गर्भस्कवत
२२ रिसमिति अनसो विरुत्यावैंतरिसमितिमंत्रेणोमुत्तरतन्यरेंशमति छति अथ पूर्वं तरिसमचेमो
22 तिसावेवबधुरितिश्रुतेः अपणस्य पश्चाश्चादयति पृथिव्यां स्वेतिश्च पणेण गार्हपत्यस्याहवनीयो
वायस्मिन्नप्रपणं स्यकरिष्यन्भवति तस्य पणस्य पश्चान्मूर्पस्यानि गृह्णीतानि हवींषि सादयति
पृथिव्या रुवस्य नेन मंत्रेण स यस्य गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीति भरुसजयनेनो हिंगार्हपत्यं सा न
दयेन न त्याय स्याहवनीये हवींषि श्रपयतीति भरुसजयनेनोतस्याहवनीयं सादयोमध्ये प्या
स्यानाभा विसादित्यत्र दक्षिणातावरुणप्रघासेषु व पूर्वे प्रसेषिमिथुनकरंभपात्राणी गृहीता तांयवा
नां दक्षिणाग्नेः पश्चा सादनतस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्‌ पित्र्यायांच दिग्विपर्यया गार्हपत्यस्य द
क्षिणाग्न्येरुत्तरतो दविषामासादनं न्यवकेषु गार्हपत्यस्य दक्षिणत इति पित्र्यावास्का पदिसा
पंवाविकल्पो अथवास्को पहितायां पात्र्यामेतदनः संवहं सर्वे कर्मप्रसेतनयं उतो पात्र्यो गृह्णंती
ति भरुसस्का सुतस्यधस्तादुपोस्य गृह्णीयादितिश्रुतेः उंत शब्दोप्यर्थे पूरणार्थः पात्र्यो गृह्णंती राम:
ति भरुसस्का सुतस्यधस्तादुपोस्य गृह्णीयाद्‌ उशब्दो वाक्यपूरणार्थः पात्र्य इति पंवव्यर्थे वतु २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्यौ पात्र्या अपि गृह्णीयादित्यर्थः तर्हि स्रुवं पात्र्या अधस्तादुपोस्य जुहवितकौ अन्नमेरणेद्दृष्टः
अवस्तान्मे रयिस्त्वे इत्यर्थः अत्र विशेषमाह भूरीषारेहिलीनि पात्रीविशेषं जपति अत्र भूरीषारेह
णे स्तत्संवर्त्ममंत्रालस्संति पात्रीतो अहणप्रसे भूरीषारेहणसंवंद्धानि यजूंषि पात्रीविलेपात्र्या सु
खेन त्रैस्वाने जपति उतो पात्र्ये गृहसंनेतणयमुतर्हि यजूंषि जपेदितिश्रुतेः अनंतरणं अवि
च्छेदं अविच्छिद्य अविच्छिद्येति यावत् तत्र हि भूरीषारेहणनाम भावान्तरदत्तिवादीनि यजूंष्यन
रिसंतनरणमुत्का परित्यज्यान्येषामपपरतमिस्मादीनां समवेतार्थानां प्रयोगः प्राप्नोतिन द्वावस्सः
र्थमुच्यते अनंतरणमिति अनंतरपूर्वस्य ग्रहणं आभीक्ष्ण्येणमुक्त्वेतिमुक्त्वा अनंतरिसंतरिसतरि
सीनरणं तं अनंतरणमनंतरणां कुपुनस्तेषां मंत्राणां तर्थमंतितणवये अनंतसाकथं धूस्ता।
व हृर्वहृतेर्वैधकर्मणइति साधिकिं विद्याणद्धुहिहनि न चाप्यग्निरस्ति सर्वगतत्वात् हविर्गृही
ष्यन्न धर्षुस्तामति क्रामति तस्मा अपि नि दृतभूरसी सादिता अनो वव्रपात्र्यपि हविष्यन्तस्य
नी तिवृहि नममिसादिशावेरुच्यत विष्णुश्चाद्गुर्प्योत्मकस्तत्र पादेनाक्रमते अत्र तु हस्तेने
ति विशेषस्तस्मात्सिद्धिप्रयोगाणां पात्र्यामपितणवार्था इति हरिस्वामीयदितु पात्र्या गृह्णीया
त्तदा भूरीषाधभावेनतदनुस्यानंकृतं अवधातमंतरणमंतरेणतत्तकारणकयजूंषि जपेदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्थ इति माधवाचार्या मानवे पात्र्या वास्यानुपहृष्या नो मन्त्रांस्तु जपेदिति आपस्तंबे च प
२३ रिपात्र्या निर्वपेद्दक्षिणतः स्फ्यमुपधायंतस्यां सर्वा नूशकटमंत्रा जपेदिति तैत्तिरीयसूत्रे
पक्षे वैना नो भवति जघनेन गार्हपत्यं स्फ्यं निदधाति स्फ्य उपरि पात्र्यौ पात्र्या पुरोडाशपात्रा
23 वपस्य थरर्वा द्वे पात्र्या अभिमृशति धूरसी सादिपात्र्यौ तो ग्नहृणपक्षे पिपात्र्यौ गार्हपत्यसंवा
तरेण नगंतव्यं पात्री नः पश्चाद्देशे उत्तरस्मिन्वा पविश्य प्रासुखो ग्रहं णकुर्यान् दक्षिणा सी
नएनं ग्रह्णाति उदङ्मासीनएना नूगृह्णातीति प्राचीविपर्यये नुवाह्दर्शनान् पित्र्यायां हि द
क्षिणाप्रावीनं वेकेषु नू दीवी प्राची ति अन्यस्यापि प्राङ्मुखोपविष्टेन ग्रहणं कार्यं अग्निसे
मुधुर्य स्तमेतद्दस्य ष्यङ्ग् भवति देविग्ने हीष्पस्तस्मादेवैतत्त्रिहुते तयोर्दैनाम बाति यंतमग्नि
धुयर्पोनहिनसीति अस्यार्थः पुरस्य धुरिभवो धुर्यः म वे ऊंद्दसौतियः देविग्नेहणायशाकटस्य
रिश्रितः प्रादेशं पश्चाद्गृह्णागं पास्य त्वध्वर्युस्तं धुर्यियोरस्य मभिमन्येष्यन्तति क्रमिष्य ज्ञवतिन दति
क्रमेव सत्कुर्यात् तस्य प्रसादनायैत द्रूरसीति मंत्रोच्चारणेन तस्मादेवाग्नये नि द्रुते अयमत्र यति
अपक्रमजनिनं स्वापराधं प्रशमय प्रसादयतीत्यर्थः अन्नएतन्क्रतुनिवलास्यौ त्रीगार्हपत्यस्यो राम
रंतरोस्येगमनं न सिध्यति अतः पात्र्याः पश्चात् उत्तरतो वा प्राङ्मुखं उपविश्य ग्रहणं कुर्यात् २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्रस्यानासंभवे तु पात्रीमपरेणैव गत्वा दक्षिणतः प्राङ् उपविष्टेनैव ग्रहणं कार्यं पात्रीप
क्षे अवरोहणमंत्रेण किंकर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह रहत मित्स्फच्छानं हविर्मद्दीत्वाशेषमन्ति
मक्ष्यमावीमवे स्परहहता मित्यनेन मंत्रेणाध्यनादृच्छानं करोति उत्तिष्ठतीत्यर्थः कुशैः समाव प्र
शीर्णाग्रावनंतर्गर्भौ कुशौ नत्ति पवित्रे स्थ इति वि पवित्रे स्थ इत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः कुशैः कर
णभूतैः कुशौ छिनत्ति छेदनेन मूलदेशेन प्रादेशप्रमितौ करोति कुशशब्देनैकं तृणमुच्यते न तु
सप्रशाखः तेन कुशौ इति द्विवचनेनार्थ इत्यर्थः कीदृशौ कुशौ समौ मूलादारभ्याग्रपर्यंतं तुल्यप्रमा
णौ पुनः कीदृशौ कुशौ अप्रशीर्णाग्रौ अप्रसारिताग्रौ अग्रवंतौ तथा अनंतर्गर्भौ न विद्यते तन्मध्ये
गर्भो ययोस्तावनंतर्गर्भौ गर्भे हि सति संख्यान्तरं स्यात् नतथावाह्यापस्तंवः समावप्रच्छिन्नाग्नौ प्रादे
शमात्रौ समे अप्रच्छिन्नाग्रे अनखच्छिन्ने इति मानवे च वर्हिषः पवित्रे कुरुते प्रादेशमात्रे समे अ
छिन्नप्रान्ते इति अत्र पवित्रयोरेव न समतोक्तः छेदनेन पवित्रे एव समे कार्ये न तु समप्रमा।
णौ कुशौ छिन्ने सत्याग्रहः तिन्नः प्रमाणेन वपि छित्वा समौ कार्यौ इति तात्पर्यं गौतम अथवा त्री
न्कुशान्कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेनैव मंत्रेण अयं वा नूहितन एव पवित्रत्रयपक्षेपि प्र
वर्त्तते इति कर्कः द्वयोरुपरिनार्थत्वात् न अभिधानात्रिषु न प्रवर्त्तत इति पितृभूतिः अत्रापि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृ॰ग्रा॰ कीदृशानेसमीनतथा अग्रशीर्लग्मान अनंतगर्भीनितिविशेषणामूत्यानिपवित्रेकरोरसनि
२५ मन्कृतेवैहृमवतोयो अपि त्रीपिस्पुरिस्कृमयस्य अवणात्तुल्पविकल्यापं हविर्ग्नेहएर्धमयस्कृ
त्वाताव्रामुत्स्कृनाति नविववेइतिहविर्गृहयतेस्पामितिहविर्ग्नेहणीत्रा अग्निहोत्रदवणीत
२५ स्यामयः कृत्वास्वयामोवोदकमासिच्य ताभ्यांपवित्राभ्यामुत्सनाति उत्क्षिपति सवितुर्वइ।
त्सनेनमंत्रेणताभ्यामेनाः प्रोक्षणीरुमूयताभिः प्रोक्षतीतिसउत्सुनातिसवितुर्वइति अनत्सात्
अत्राहापस्तंबः सपूकायामग्निहोत्रहवण्यामंपन्नानीयपूर्ववदुत्सूयेतिमानवेऽपतिमत्सा
घामय असिदृति अनएवहविर्ग्नेदृण्यामित्कपदेशाद्दानमनपनविधानान्नत्स्पाहविर्ग
हणंक्रियानइनिमनीयतेतेनहविर्मदृण्यीससग्निहोत्रदहवण्यामित्स्पर्थः कृतः अग्निहोत्रद
वाण्याहवोषिनिर्वपतीतिशाखांतरात्तेनपश्चाद्दोहविर्ग्नेहणाभावेपिपात्राप्रोक्षणार्थम
ग्निहोत्रहवण्यामेवापःक्रियंते त्वास्थानंतयोः तयोः पवित्रयोस्ता अग्निहोत्रहवण्यांस्थि
तान्नापःस्यानंन्नेपं अनंतुहृपवित्रे तस्वेवस्याप्येतेपावत्रासांसहावः प्रोक्षणीषुपवित्रेभव
नइतिश्रवणात्ताता सुचवर्हिषमूतेनिषिक्तासुपवित्रेनिधायप्रणीतस्विस्नुकृत्वान सव्येह राम
त्वादक्षिणेनोदिंगपति दवपरोपइतितनस्ता अग्निहोत्रहवणीस्याएवायः सव्यपाणौकृत्वा २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोऽद्काममग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते निधाय ततो देवीराप इति मंत्रांते दक्षिणेनाङ्गुष्ठमुद्गृह्णाती
त्यर्थः ताःसम्पाणैन कृत्वा दक्षिणेनोवदिंगयतीति कृतेः अत्र दक्षिणेनेति न वक्तव्यमस्म
तिन एव प्राप्तत्वात् वाच्यं वा सव्यहस्तस्थितानामपां प्रोक्षणीनामुदिंगतं यथा स्यादिति अग्नेक
यजमानाकेस्मिन्मंत्रज्ञहोमनयाग्निनोदिंगयंति ता अप उद्धृत्य चालयनि उद्धृत्य नयनि सव्यहस्त
स्थामेवाग्नीहोत्रहवणीं दक्षिणे॥ शोधं भवति यज्ञपतीं सुधानूयज्ञपतीं देवायुवा वितिहियंज
मानकेयज्ञपतीन मूधातून्यज्ञपतीन देवयुवीतवहुसुपिनयजे चयज्ञपतिं देवपितृसुव मितिप्रोक्षि
तास्यतितासां तु प्रोक्षणं प्रोक्षितास्यसननेमंत्रेण तासामेवाग्निहोत्रहवणीस्थानामपामेकदे
शेन तासामेवाप्रोक्षणं कुर्यात् नत्वेवं स्वात्मनिक्रियाविरुध्यते नैष दोषः एकदेशे नैवैकदेशस्य
प्रोक्षणोपपत्तेः अथीाअने नैकदेशाएताः शाब्देन तामिः शब्देन चोच्यत इति तासामेताः प्रोक्षण
रुन्यूयनाभिः प्रोक्षतीसत्र तदपिनकिंचिनत्वयापिस्येकदेशेनैव द्विविषः प्रोक्षणमिष्यते पात्रा
णांच इतरथात्वेकस्मिन्नेव हविषि सर्वासु प्रोक्षणीषूपयुक्तासु हविरंतराय पात्रेभ्य इध्माद्यर्थे
वाआउत्साधेरन् नचैतन्नवापीभं तस्मादेकदेशेनैवेति हविष्क्षाग्नयेत्वाग्नीषोमाभ्यांत्वेति।
ततः प्रोक्षणीनां प्रोक्षणानंतरं प्रोक्षणीतिहिकिं प्रोक्षति अग्नयेत्वाजुष्टमिति अग्नीषोमाभ्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मिति च मंत्राभ्यां चकारेण प्रोक्षण मित्येतत्तस्य मनुकृष्यते तत्र च न वथाश्रुतं संबंधं प्राप्नोतीति
२६ प्रोक्षतीत्येवं विपरिणामस्य संबध्यते अत एव दृश्यक् प्रोक्षण विधानादूर्ध्वं षिसूर्पे सूथक्रा
घक्रस्थापनीयानि यथास्वं च प्रोक्षणा कार्यमिति तच्छ्रद्धाव घंति तच्छ्रहपिषंतीत्सव या ना
26 पेषणयोन वसहत्त्वविधानान्नाम्यत्रसहत्वं यथादेवं मम तत्र न्यदूर्विपर्ययादेवतं प्रोक्षति वं
द्वाग्निभ्यो त्वा जुष्टं मित्येवमित्यर्थः पात्राणि दैव्यायेति दैव्याय कर्मणे इत्यनेन मंत्रेण पात्राणि प्रो
क्षति अयमत्र पात्राणि प्रोक्षति दैव्याय कर्मणे इत्याहि श्रुतेः तत्र शुंधध्वमिति प्रोक्षणमंत्रगतव
हुवचनसामर्थ्यात्सर्वाणि पात्राण्येकत्र राशीकृत्य प्रोक्षणं कर्तव्यं कर्काचार्यास्तु प्रोक्षणस्य पात्रो
द्देशेन शेषविरोधात्तात् उत्समुच्चयस्य वा त्रोदिनत्वान्प्रतिसंस्कार्यं च संस्काराना वृतेन्यीयत्वाच्च प्रतिपात्रं
प्रोक्षणं कर्तव्यं बहुवचनं पूजार्थमित्याहुः आपस्तंबः उत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य शुंधध्वं दैव्या
य कर्मण इति त्रिः प्रोक्ष्येति एवं सर्वसूत्रेषु पिन्यपज्ञेष्वदिमायपि आपकर्मणे शुंधध्वं देवपित्र्य
ज्याया इत्यूहमतिपात्रं प्रोक्षणपक्षेच केवलप्रधानार्थेषु पात्रेषु दैव्याय पित्र्यायेति केचुक्तं देवक
र्मार्थं दैव्याति असंचरेत्त्रा प्रोक्षणानिधाय शमसीति कृष्णाजिनादानं असंचरे इति यस्मिन्न्त्वते राम
कोपि न संचरजिन गच्छति प्रणीताहवनीययोरंतराले सोऽसंचर तत्र प्रोक्षणीर्निधायप्यातिरहि २६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हविषः पात्राणां प्रोक्षणं कृतं शूर्पं हस्तादिनोलूखलमुसलस्थ तावद्धानोपसर्जन्यादिषु पित्र्याप
कर्मण इति उपयोगः अंगद्वाधानोर्थेषु ताः प्रोक्षणम् इत्यस्य अंतिताः प्रोक्षणीरवेहोत्र हवणीस्या
एवासंचरे ति धायस्थापयित्वा शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानं कृष्णमृगस्य चर्मणो
हस्तेन ग्रहणं कुर्यात् अथ कृष्णाजिनमादत्ते शर्मासीति श्रुतेः तानांतरेण संचरेयुरित्युक्त्वा न
अत्र प्रणीताहवनीयांतराणां तमसंचरशब्देन गृह्यते प्रकृतत्वात् यद्यपि गार्हपत्याहवनीयोनम
वयादिसय मध्यासंचर एवं सत्व प्रकृतत्वान्न गृह्यत इति कर्कः आपकृं वमूत्रे विशेषः प्रोक्षण
शिष्टमग्नेण गार्हपत्यं संनिधायेति असंचरे श्रवतियायेति मानवो प्रोक्षणीरिति यौगिकः शब्दो न
संस्कारनिमित्तो जातिनिमित्तो वा प्रोक्षणीतिपो रूढे जिताः स्मृ इत्याद्यावसंस्कृतास्वपि अभुशब्द
प्रयोगात् प्रशब्दः प्रकर्षे उत्ससे चने प्रोक्षते प्रकर्षेण सिञ्चते हविरादि कर्मान्तरे ति प्रोक्षणः कु
रणे ल्युट टाप् चित्तायाः प्रयोजनमेतत् आज्यप्रोक्षणीरुपयसेव मादावसंस्कृता एवापो गृह्यन्ते कृ
ष्णाजिनमित्यत्र कृष्णस्य अजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषो नेककर्मधारयपक्षो स्यं च तदजिनं चेति कु
तः सकृष्णो भूत्वा व चारत्तस्पदं वा अनुविधत्व चर्मवा वत्वयोजह्युरिति चर्मवाएन कृष्णस्या
ति वाक्यशेषश्रुतेः अत्र वृष्ठाद्रतितृष्णमगो भिद्यापते किं प्रयोजनमस्यास्थितायाः कर्मधारयेतु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यस्यकस्यविधर्मग्रास्यंतस्युरुह्येतुमगचर्मैवेतितरेद्दानमवघातार्थं अतश्चावघाताभावेप
२७ श्वादौ न भवति अपेस पात्रेसोवधूतोस वभूतमिति तद्गृहीत्वं कृष्णाजिनमासादितेभ्यः पी
27 त्रेभ्यो पेसाति नायपरं मीत्वा वधूतं रक्षसइस्स नेन मंत्रेणावधूनोति धूञ्‌ कंपने नीवैः कंपयति
पत्रस्थं तलमंमेंमे ध्यमयज्ञियंतक्कंपयित्वा धः पातयतीत्यर्थः अत्र कृष्णाजिनस्यैवापनयनं
नकर्तुरितिकर्कः अतिनस्यैवपात्राण्यववूनेतिपढंस्यामेध्यमभूत्तद्धास्येतदवचूनोतीतिश्रु
तेः हरिस्वामिनस्तु वचूपेरिवातिक्रमणंस्याख्यातवंतः तथाहि अतिनस्य अअतिक्रम्यैत्यर्थः
अति पूर्वस्य नमेवील्यपीत्यनुनासिकलोपः ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् कुयात्राणीत्यनीत्यकिंका
रणंयदि अस्य कृष्णाजिनस्यामेध्य अभूत्तद्धास्यादितदेवभूनोतिनचपात्राणिनेध्यानिसंति
पुनरमेध्यानिकर्तुंयुक्तमित्यत्तिग्रीपः अतः पात्रेभ्योपेसंपतीत्यध्वर्युरेवातिक्रम्यकृष्णाजि
नमंवभूनोतीत्ययमेवार्थः मंत्रस्यार्थस्तत्वाद्बुधारणानंतरमपउपस्पृशेत् अश्वैतदवभूननंम
छुदेवकर्त्तव्यं आह्ततेरनुक्तत्वान् रागस्वांतरसूत्रेयुत्रिखधूनोतीत्यक्रमस्तिप्रसग्नीवमासूर्णं
स्यदित्सारुवणितिचर्मणएकज्ञरलोमानिभोग्नीवाणीतिभाकृग्नीवनाचर्मणामुक्तानस्यायम राम
यवादः अवधूननानंतरं तत्कृष्णाजिनं विहरणदुत्तरप्रदेशे प्रसग्नीवमासारणातिअदित्यास्त्व २७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गस्त्वीति मंत्रेण प्रतीच्यांग्नीवा परस्तात्प्रत्यक्ग्नीवं तत्प्रतीचीनग्नीवमुपस्तृणातीति श्रुतेः प्र
ति पूर्वादंचतेः क्विप् प्रतीच्यां दिशि दिशः स्यर्थे दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिसूत्रेणास्तातिः तस्य वा
चेर्लुगिति लुक् ततः प्रसंच शब्दान्न् विभाषांचेरदिस्त्रियामिति स्वार्थिकः खप्रत्ययः ईनादेशः
अंचेर्नलोपे अकारलोपः अचः स्सकारलोपः चावुपसर्गस्य दीर्घः प्रतीचीनो देशः तस्मिग्नीवा परस्त
त्प्रतीचीनग्नीवमिति एवं प्राचीनग्नीवादयोपि व्याख्येयाः के पुनरस्य ग्नीवा परि अवयवेनावय
विनोपेक्षितत्वात् कृष्णाजिनस्यास्तरणार्थी यो देशीति स पितस्तदपेक्षया प्रतीचीन इति गम्यते उ
पस्तृणातिस्तृञ् आच्छादने इत्यस्य उपपूर्वश्चास्त्रविकाशे अस्यार्थपद्धित्वारणं प्रसारणं तत्र वर्त्त
ते परार्थे विकाशयतीत्यर्थः तैत्तिरीये कृष्णाजिनमवमूनो मूर्द्धग्नीवमुदग्राग्नस्याव भूतम्भिस्त्यैथे
नमुरस्तात्प्रतीचीनग्नीवमुत्तरलोमोपस्तृणातीति आपस्तंबः उत्तरेणागार्हपत्यमुत्तरदेशे।
वा प्रतीचीनग्नीवमुत्तरलोमोपस्तृणातीति पुरस्तात्प्रतीचीमंसदमुपसमस्यतीति मानवे। पश्चा
द्वकरस्यास्तृणाति प्रत्यक्ग्नीवमुत्तरं प्राचीनसदं प्रसमस्यति नरिक्रमवसृजतीति सत्याशून्येवि
दधात्युलूखलमद्रिरसि ग्नावासीनि वास महस्तेना शून्ये अमुके कृष्णाजिने अद्रिरसीति मं
त्रेणोलूखलं निदधाति ग्नावासीस नेन वेति मंत्रविकल्पः अतिशिहितमेव सख्येनयापाणिनाभ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२८
वत्सयद्दक्षिणेनोलूखलमाहरति अथोलूखलं विदधात्यद्रिरसि वानिरधानस्यसोग्नावासिपृ
थुवुध्न इति वेतिश्रुतेः प्रतिन्वेत्कृमयोः प्रतिन्वादित्यास्त्वग्वेत्त्वितस्यपम वयवः पूर्वोक्तयोरद्रिर
सिग्रावासीत्येतयोरुभयोर्मन्त्रयोः शेषः तेनैवं प्रयोगः अद्रिरसि वानस्पत्यः प्रति त्वादित्या
स्त्वग्वेत्तु ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति वा हविराव पत्स्यग्नेस्तनूरिति ततोध्वर्यु
रुलूखलमध्ये हविरावपति कंडनार्थं मध्ये प्रक्षिपति अग्नेस्तनूरस्यनेन मन्त्रेण अथ हविरा
वमूरितिश्रुतेः हे हविस्त्वमग्नेस्तनूरसीत्येवं हविषोग्नेः संवंधादुच्यते तेन दार्षद्दृतान्यत्र अ
पांतनूरसीत्यूहः पितृयज्ञे वदेववीतय इत्यस्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगः अत्रापस्त
वः अनुसृज कृष्णाजिनेतस्मिन्नुलूखलमधिवर्त्तयत्यनुसृजत्तुलूखलमग्नेस्तनूरसीति
तस्मिन्हविरावपतीति एवमन्यषपिस्तत्रैव पत्नि वाचं विसृजते हविरावापानंतरमध्वर्युर्वाचं वि
सृजतीयां वा अमूं हविष्कृदेहीत्युदिवाचं यद्वास्तत्रैवेनां विसृजते तत्पदेनाभिरितिश्रुतेः यजमान
श्चायजमानोपि हविरावापानंतरं स्वकाराद्वाचं विसृजते हविष्कृताहवाचं शब्दो विकल्पार्थः अथ
वा हविष्कृता हविष्कृच्छब्देन सह हविष्कृदेहीत्याह्वानकालेवा वाचं विसृजते अध्वर्युर्यजमानश्च अत्रा राम
भिहिश्रूयते यो ग्रेह हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजन इति अथ यमानानावीजेष्वां विन्हृतौ विंसर्पतेयथादेव २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूहविःषुतत्रनानावाजानांतंत्रेणावहननासंभवात्स्यपिणावहन्यमानेषुभवतिसंशयः किमा
घेहविषत्रूखलंप्राप्तेवाविसर्गः किंवा अनियमः अप्यवांत्स्यइति किंतावत्प्राप्नोति नियमका
रिणः शास्त्रस्याभावाद्दनियमः अथवामुख्ये आद्येएववाग्विसर्गः एवंसतिमुसलादानादयो
विसृष्टस्यवावाक्क्रियमाणाः प्रकृताभविष्यंति अंसेनुवाग्विसर्गेक्रियमाणेमुसलादानादयो
वाग्यमनेनक्रियमाणानप्रकृतिवत्कृताभावयुस्तस्मादाद्यएवहविषुलूखलंप्राप्तेवाग्विसर्गइयं
प्राप्ते आह नानावीजेषुसंसेसामर्थ्यात् नानावीजेषुवह्नन्यमानेषुसत्स्वएवएवहविष्युलूखलंप्रा
प्तेवाग्विसर्गः स्यान्नानियमोनमुख्यइतिकुतः सामर्थ्यात् अस्तिहिवोदकस्यसामर्थ्यमुत्तरे
ष्वपिहविःषुप्रक्षिप्यमाणेषुवाग्यमंप्रादष्टुंयथैवहिमुख्येहविषिप्रक्षिप्यमाणेवाग्यमंवोदकः
प्रदिशत्येवमुत्तरेष्वपिनकश्चिद्विशेषः नत्वंसेहविषिवाग्विसर्गेक्रियमाणेमुशलादानादयो
वाग्यमनेनक्रियमाणानप्रकृतिवत्कृतान्भवेयुः तत्रवोदकोबाधितः स्यात् नचोदकोबाध्यते
अस्तिहिनियमस्यानियमंबाधितुंसामर्थ्यंनियम्यतेवाग्यमोहविषिप्रक्षिप्यमाणेमुसलादा
नादिषुत्वनियमः तस्माद्द्वितेवाग्यतेनाविसृष्टवाचाक्रियमाणा अथहविषुप्रक्षिप्यमाणेषु
वाग्यमंप्रदेष्टुंयथैवहिमुख्येहविप्राक्षिप्यमाणेनवाग्यमनोदेकथाविसच्चएवंउत्तरष्वपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकाधित्यगुणाएवाहविषस्तुविस्पष्टवावाप्रज्ञिप्यमाणेस्यदेवगुण्यंनस्माद्यथोभयोरवेगुण्यं
२९ सयक्षस्वाकार्यं वृहद्ग्रावेतिमुसलमादत्तो अध्वर्युरुलूखलमध्येहविरावापानंतरं वृहद्ग्रा
वेत्यनेनमंत्रेणमुसलमादत्ते हस्तेनगृह्णाति अथमुसलमादत्ते वृहद्ग्रावासीतिश्रुतेः सइद
मित्यवदधातिसइदमित्यनेनमंत्रेणतदात्तंमुसलमुलूखलमध्येवदधाति प्रक्षिपतिनदवद
धातिसइदंदेवेभ्यइतिश्रुतेः काकिमनेतुमइवेवेभ्यइत्यत्रदेवाभ्यांदेवायदेवेभ्यइत्येवंदेवानाम
सीतिवचनंनिर्णयपित्यज्ञेष्वसइदंपिनभ्यइत्यूहः हविष्कृदेहीतित्रिराह्वयतिततोध्वर्युरपिव
भ्रन्हविः कंडनंकुर्वन्हविष्कृदेहात्यनेनमंत्रेणत्रिवारंहविः कृतमाह्वयति आकारयति हविः
करोतीति हविष्कृत पत्नीवा आग्नीध्रोवावक्ष्यमाणसूत्रात् अथयदे हविः कृतमुद्वादयतिहविष्कृ
देहिहविष्कृदेहीतिश्रुतेः अतःपत्न्यवहंतस्मोवा अत आह्वानादूर्ध्वंपत्नीग्राहीनवहंति अस्मो
वा अवननतूद्धायपकर्तव्यंहविष्कृदुपोत्तिष्ठतीतिवचनात् अतइतिगृहणात्पूर्वमध्वर्युस्व
घातेप्रवृत्तोस्तीतिगम्यते तत्कुतोवचनात् तथावशाखांतरेश्रूयतेहविष्कृदेहीतित्रिरवघ्नन्ना
ह्वयतीति अत्रत्रिरित्यस्य आह्वयतीत्यनेनसंबंधनत्ववघ्नन्नित्यनेनेतिन अवघातेनसंख्यानि राम
यमः अन्यशब्देनाग्नीध्रोतिधीयते संनिकर्षात् समाख्यातुगृहीवत् अस्तिवाग्नीध्रोध्वर्युश २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देनाभिधानं आश्विनमध्वर्युर्वो भक्षयन्तीति प्रकृतश्च सत्र्य आश्विनं भक्षयं सध्वर्युः प्रतिप्रस्था
ताग्नीध्र इति तस्मादत्र शब्दो नाग्नीध्रस्याभिधायकः तत्र यत्र शब्देन ब्रह्मा कथं नाभिधीयते उच्यते
वचनं विना ब्रह्मणः कर्तृत्वायोगात् न वै ब्रह्मा प्रचरति न शृणुते न शंसतीति प्रतिषेधात् कृताकृ
तप्रसवक्षणे व्यापृतत्वाच्च अध्वर्युप्रदेने कश्चिदपि ब्रह्मणः समाख्यानाभावाच्च तदस्मै न तस्य राजा
प्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठतीति तद्दिव्य नहि पराव कश्चोपोत्तिष्ठतीति निष्कृतत्वात् अपिशह्वास अपि क्र
मोपः कश्चेस विशेषेपि अप्रकृतानामनधिकारात्प्रकृतानामेवर्त्विग्यजमानानामन्यतमः सो
पि वेदसंबंधान्याना विरोधाच्छ्रामीध्र एवयुक्तः तथाहि होतुस्तावद्याजुर्वेदिके हविःकरणे असं
बंध एव ब्रह्मयजमानावपि दक्षिणत आसाते तौ विशेष्य वचनादेव ततउत्तिष्ठतो नेदन्नात्वि
शेषवचनात्तु उपोत्थाप्य चावहेति हविष्कृच्छब्दार्थत्वमेवगम्यत इति हरिस्वामिनः आहूयस्या
हं सन्योहषदृपले कुर्कुटासीति त्रिः शम्यया हि ईषद्दृं सकृद्दृपलां आह्वयतीति शम्यंतं सप्तमे
कण्डिकावं ननु क्रियापदं अध्वर्योर्हविष्कृतहविषः कंडनकर्त्री पत्नी हविःकंडनकर्त्तारमग्नी
ध्रं वा कंडनार्थमाह्वयति आकारयति सति अध्वर्योरस्य आग्नीध्रो विहारस्यान्तरत उपविष्टः
शम्यपाकरणभूतयाहृषदृपले आहंति अत्रैवार्थे विशेषः दृषदं शम्यया हि द्विर्वारमाहंति कु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृषति उपलां च शम्यया सकृदेकवा समाहंतीति तत्र कुर्नुदोसीत्स यमंत्रः लिंग प्रयोज्यः वारद्वयं दृष
३० दाहनने सकृदुपलाहननं इति यदुक्तं तेनाच्युते तत्राद्वि दृषदमिस्तत्रैकद्वयेकर्माव तो सकृन्म
30 न्त्रवं च तं कृतत्वादिसनेनस कृन्मन्त्रवचनं भाष्ये तानन्माभूता मस्ताहननंमंत्राहत्तिर्यथा स्या
दिनोवमर्थन्त्रितित्कं कंत्र्य्मस्इति कृतवचनानस्य पत्रेषहविष्कृतमुदाहयंति तदेको दृषद
पलेसमाहंतीति यत्र यस्मिन्काले एषो द्वयं पुरुषाह्वयति तत्र काल एकोन्यः स एवाग्नीध्रः पूर्वो
क्तेरेककर्तरि दृषदुपले समाहंति कथं समाहंतीति विशेषापेक्षायां तस्माच्छम्यया समाहंती
ति वक्ष्यमाणत्वात् शम्यया करणभूतया द्विर्दृषदं सकृदुपलामिति प्रत्याख्यानेन एक इति न
संख्यावचनः समाहंतीत्यनेनैवैकत्वस्य सिद्धत्वात् अतः संख्यावचनत्वे अनर्थकः अन्यवचने
तु नानर्थकः आध्वर्यवइत्याद्विसमाहननमध्वर्योर्भास्यते दृषदुपले इति द्वितीयाश्रुतेः करि
ष्यमाणकार्ये इति शंक्यते तत्र तौ सौकरणार्थत्वमाहननं न घटते न हि शम्यपातेनाऽऽभीतीक्षो
भवति तस्मात् द्वितीया श्रुत्या यात्रन्यो संस्कारवाशंव्याघतैयितुमर्हमिति द्वाभ्यः प्रतिज्ञायते नन्वप
नय तस्मादेतामत्र वा वं प्रत्यक्षद्वा दयंति तत्कारणं वक्ष्यत इति शेषः ननु विधेयार्थस्य सर्वं युर्वीभ्यो राम
तवाच मुद्धा दयतीत्यपन्यस्तं किं तर्हि समाहंतीति तेनैवं विज्ञायते दृषदुपले समाहंतीति नवावं ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रस्ताहाद्यपितुंनतेएवसंस्कर्त्तुंतेहृदयंवावांतरसंनिधेरवधानांगंततश्चरुधानाद्यवसमपिपे
षणेवधानांगत्वात्कार्यमवधानाभावेचाज्येष्वादैनिर्वर्त्तनेसूत्रकारस्तुमहाप्रकरणाद्पूर्वं।
याणांगतामंगीकृत्याहस्याद्वाधर्ममात्रत्वादितिहविरित्याभितःननुसूत्रेद्रषद्रुपलेइतिनवाच्यं
द्विर्हविषंसकृदुपलामित्यनेनैवसिद्धत्वात्ससंकातीयसूत्रेणैतन्न्यायप्रतियन्समीन्नस्य
शाखांतरीयेणापिविशेषेणैकवाक्यताभवतितेनयद्यपिमाध्यंदिनीयायांसार्मन्योपदेशोद्रष
द्रुपलेसमाहंतीतितथापितदाहननमात्रेणनशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिःकिंतुद्विर्हविषद्रपोःसकृदु
पलामितिविधिविशेषेणअतएकवाक्यतासाधनार्थंमुनयस्यसूत्रणंअत्रवचनाद्ग्नौघ्रंक
र्तृत्वंनकपालोपधानाविद्विरोधात्सपत्नेषड्इतिश्रुतिवाक्यएषशब्देनाध्वर्योःपरामर्शःएकश
ब्देनाग्नीधइतिकपालोपधानेपेषणयोस्तुनैवंतत्रहिसर्वेकपालान्येवान्यतरउपदधातिद
षदुपलेअन्यतरइत्यनिर्द्धारितःकर्तृविशेषःइहनिर्द्धारितस्तत्रयहविष्कृतमुद्धादयतीत्यत्रनिः
संदिग्धःसमाख्ययाद्वादनंअध्वर्युःकर्त्तासएववसपत्नेषड्इत्यनेनैषशब्देनपरामृश्यतेतस्मा
न्नात्रविरोधाद्ग्नीधःकर्तृत्वंकिंतुवचनादितितथापमामवेआग्नीध्रोदृषदुपलेतमाहंतीति
आपस्तंबेचाग्नीध्रोरमानमारोपतेनदृषदुपलेसमाहंतिस्त्राविनेणवाश्मानमारोपनयास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माहंति अस्याश्चिंतायाएतत्प्रयोजनं पश्चाद्दोनिर्वापारेयाद्वृयीवनीधएवाहननं इतिहरिस्वा
३१ मिनांमते अवघातादृष्टजनयोः साहवर्यात्रैतत्प्रयोजनं अदृष्टार्थमारादुपकारकमेन ह्याहननं
31 अनश्वयावद्रुत्केगृह्यमेधीयायपस्यादोनभवतिहरिस्वामिमतेतुपत्रावघातस्तत्रभवति
यत्रावघाताभावस्तत्रनभवतीत्यत्क्रमात् वर्षवृद्धमसीतिशूर्पमादत्तेततोधृयुस्तुषेषुविमु
क्तेषु वर्षवृद्धमसीत्यनेनमंत्रेण शूर्पमादत्ते हस्तेन गृह्णाति अथशूर्पमेदत्ते वर्षवृद्धमसीतिश्रु
तत्वात् प्रतित्वेतिहविरुद्धूयति प्रतित्वावर्षमित्यनेनमंत्रेणोलूखलाद्धविरुद्धूमितिश्रुते:
उलूखलात्त्रिः कास्यशूर्पे निर्वपतीत्यर्थः परापूतमितिनिष्पुनातिपरापूतमित्यनेनमंत्रेण ण
शूर्पेण हविर्भिः पुनाति निष्पवनेनतुषाम्यकृत्साधः पातयति शम्यांतरेप्रस्कंदयतीति व
चनात् अथनिष्पुनातिपरापूतमितिश्रुतेः यद्विव्रीहयोयदियवाइत्येतएववाक्यशेषाद्व्रीहि
यवाः पुरोडाशप्रकृतित्वेननियम्यंते नाविमोव्रीहियवावितिचयदिशब्दाद्विकल्पस्तत्रयोः अ
त्राहापस्तंबः वर्षवृद्धमसीतिपुरस्तात्सार्यमुपहरत्युत्तरतोवा वर्षवृद्धास्थे स्तमिमंअप्रतिस
वर्षवृद्धं वेत्तिस्कद्धूयतिपतिपरापूतमित्यक्षरेपरापुनातिप्रविद्धमितित्तुषान्प्रस्कंदत्तानुमं राम
त्रयतेमध्यमेपुरोडाशकपालेनुषानोप्यरक्षसांभागोसीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्स ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तरमपरमवांतरदेशंसास्तेनोपवतीतिवृहुच्चश्रास्तणमहिः कपालंसंस्पर्शयत्रांतंनिधाया
पउपस्पशेदितिमानवेचजातजुषेषुएवर्षवृद्धमसीतिपुरस्तात्प्रसकमूर्यमुपोहतिप्रतित्वे
त्फदूपतिपएशूतमित्फकरेतिफनातिप्रविधोरस्तमांभागइतितुषान्प्रविध्यतेपुरोडाशपाले
तुषानोप्येरमहमिसध स्तात्कृलाजिनस्योपवपतीतितिरीयेउतुषाकवोत्तनतभूर्यमुपपक्षप
वर्षवृद्धमसीतितस्मिन्पुरोडाशीपावुपतिप्रतित्वेतिअथोदिश्यर्यादृसयराएपुनातिपराएपूतमिति
सव्येनतुषामुपहृसेमांदिशेनिरस्तातिरक्षसांभागोसीसथापउपस्पृश्यति अपहतमितुषान्नि
रस्यति आग्नेयस्यमध्यमेकपालेतुषीनोपकृष्णाजिनस्याधस्तात्तुषान्निरस्यतिउत्करदेशेकाटके
तुषत्वहिवैदिनिरस्यतीति अथतुषान्प्रसथहतं रक्षइतिश्रुतेप्रहंतिप्रक्षिपतिशाखांतरीयो
विशेषः पूर्वसूत्रएवप्रदर्शितः माध्यंदिनीयायांतुकर्णोपासनेअयंविधिरुपदिष्टः नतुषनि
रसनेशाखांतरेषुकरणानामपासनमेवनास्तिकरणानांहोमविधानात्वायुर्वइतिविविनक्तिवा
युर्वइत्यनेनमंत्रेणविविनक्तिविविचिरपृथग्भावेसतुषान्निस्तुषांश्चपृथक्करोतीत्यर्थः अत्रसू
त्रांतरंचयथापउपस्पृश्यविविनक्तिवायुर्वइतिपात्र्यांतंडुलान्प्रस्कंदयतीति आपस्तंबः वायुर्वइ
तिविविच्यदेवोवइतिपात्र्यांतंडुलान्प्रविवितुषीकरणायेत्यत्रसतुषाणामितिज्ञेयंतद्वैतद्विवेकीक
स्कंदयित्वेति। कर्काचार्यास्तुएवंव्याचक्षते। पृथक्करोतितंडुलान्कणांश्चवितुषीकरणाय।।प.१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणं तुषनिरसनीत्पूर्वं प्रतिपत्तव्यं सामर्थ्यात् अशेषनिरसनं ह्येवं संभवति उक्तं विरोधे त्वर्था
३२ त्पपरत्वादिति सूत्रकृन्मस्त्वपथाक्रतीस्त्वविरोधः यद्यपि कर्काचार्यैरेतं आस्थातं तथापि सत्याषा वं·२
ढी सूत्रे शाखान्तरसूत्रेषु वा दृश्यमानत्वात्तदुक्तेयं तत्र नानाबीजेष्टावुलूखलस्यैकत्वादेकैकस्य
हविषः फलीकरणान्तं कर्म कर्त्तव्यं एतावत्स्वयं तस्यावघातस्यैकपदार्थत्वात् पदार्थेन चानुसम
यइष्यते तथा च मानवे नानाबीजानामुखेषु हविष्कृतमाह्वयस्यावपनप्रभृति फलीकरणान्तमे
कैकस्य निष्पवनान्तं यवानामिति ततश्च हविरावपनमुसलयोजनकंडनहविरुद्वपननिष्पव
नविवेकीकरणपुनःकंडनतुषनिरसनप्रतिमन्त्रणफलीकरणकपालनिधानानि सर्वेषां हविषा
यहणक्रमेणाएत्यपसंत्रवंतिकर्त्तव्यानि अत्यन्तं सर्वं तन्त्रेण देवो व इति पात्र्यामोप्यैतिमंत्रयते ता।
स्यथ क्रमतां संहृत्य तथैवोलूखलमेव पात्र्यामोथ पात्र्यां प्रक्षिप्य देवो व इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते
तं हुत्वा तस्य स्थूलाविलीकायत्वामन्त्रपठतीत्यर्थः तथा चोक्तं स्पृश स्वनामिकाग्रेण क्वचिदालोक
यत्रापि अनुमन्त्रणीयं सर्वत्रसदेवमनुमन्त्रयेदिति भट्टाचार्यैरथ्युक्तं मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थस्वे
नसस्मनेतच्छेषिणं तन्मनाभूत्वास्पादेनतदनुमन्त्रणमिति नानाबीजेषु पृथगेवाभिमन्त्रणं का। रामः
लस्याति लत्वात् त्रिःफलीकरोति अभिमन्त्रणानन्तरं स्वदुनीस्त्रिः फलीकरोति फलनिष्पत्तौति ३२

32

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्यादयति सर्वेणापि रजोभागात्मकेन सूक्ष्मतुषद्रूपेणानुपेतानि किलाश्च फलान्न फन्फरोति फ व्रा १
लीकरोति अवहस्रावहस्य सूक्ष्मतुषेभ्यो वियोजयति ष्पूयति ष्पूयवनी रजस्कारेतीत्यर्थः त्रिन्नूप क॰ २
घ्नान्. वारत्रयमेवमेव करोति मंत्रानुपदेशात् तूष्णीमेव अमन्त्रिफलीकरोतीति श्रुतेः देवेभ्यः
शुंधध्वं देवेभ्यः शुंधध्वमित्येकेऽकेशाखिनो देवेभ्य इत्यनेन मंत्रेण फलीकुर्वंतीति अर्थादन्ये
५ तु तूष्णीमेव कुर्वंतीति गम्यते मंत्रांतरस्यानुपदेशात्. वीप्सा प्रतिपर्यायं सकृत्सकृन्मंत्रपाठस्यार्थीन
स्यत्र प्रतिप्रहारं मंत्रावृत्तिर्युज्यते ककर्मणे तु देवेभ्य इत्यस्य देवाभ्यां देवाय देव्यै इत्यादि विपरिणा
मो देवानामसीति देवश इव तत्रज्ञेयः पितृयज्ञे च पितृभ्यः शुंधध्वमिति सूहः नद्धेकदेवेभ्यः शुंधध्वं
देवेभ्यः शुंधध्वमिति फलीकुर्वंतीति मंत्रेण फलीकरणं विधाय पत्तद्धनधानकुर्यादिति प्रतिषिध्य
तस्मात्तूष्णीमेव फलीकुर्यादित्युक्तं श्रुतौ आपस्तंबः त्रिः फलीकर्त्तेत् श्रुतौ आपस्तंबः त्रिः फली
कर्त्तवाइतिसंप्रेष्यतियायजमानस्यपत्नी सालिहस्रावहंतियो वा कश्चिदविप्रमानायामिति फ
लीकृत्य कणान्निरघाति उक्तप्रकारेण तंदुलीन् फलीकृत्य कणान्सूक्ष्मतुषान्निरघाति सुगुप्ता
न्स्यापयतिसप्रयोजनत्वात्. वक्ष्यति हि तेषां प्रतिपत्तिं पुरोडाशकपालेन कणान्नपास्यतीति
अतस्तदर्थं यत्नेन रक्षणं मंत्रविधीयते अनेनैव च तेषां कणसंज्ञा च विधीयते संव्यवहारार्थं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाठक्रमात्सिद्धस्यापि प्रतिफलीकरणं कणनिधानविधानीयं फलीकृतस्येत्युक्तं तेन प्रतिपर्यायं प्रा
३३ र्थं तया कणस्थापनं कर्त्तव्यं पिषणोपधाने युगपत् तंदुलानां पेषणं कपालानामुप
धानं वणे तदुभये युगपदेकस्मिन्नेव काले महे वे कर्त्तव्यं सर्वे कपालान्येवान्यतरउपदधाति
षद्दुपले अन्यतर इति प्रकृतस्य तद्यातएतदुभयं सहक्रियत – तिश्रुतेः आग्नेयोष्टाकपाल
इस ज्याय मर्थः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोष्टाकपाल इति ततश्चैतस्मिन्वाक्ये नैव कपालानां श्र
पणेन श्चेत्सिद्धिर्नोपधानमात्रं विधीयते न तु वानुपहितेषु श्रपणानुपपत्तेरर्थप्राप्तमुपधा
नं तद्रूपविधेयमेवानैतत्तदेवं पत्नोपहितान्यपि कथंचिद्दासाघतेषु श्रपयेत् ततश्च नैकांतं तो। नि ख्य य १
र्थादुपधानं प्राप्तोतीति विधेयं जथा कंडके नापितं हुत्वा पिष्टीकर्तुं शक्या इति पेषणमपि नेनि।
योगतः प्राप्तोति तदपि विधेयं तथा कंडके नापि तंदुला पिष्टीकर्त्तुं शक्या इति पेषणमपि न नि
योगतः प्राप्तोति तदपि विधेयं ननु वदृषदुपले अन्यतर उपदधातीत्यनुषंगादुपधानमत्रोप्य
ते न पेषणं नैष दोषः उपधानग्रहणं पेषणैलक्षणार्थं कृतएतत् मस्तिष्कएवपिष्टानीतिवा
क्यशेषात् अन्यतरद्रूस धर्यौ एम्नी घस्यवाव्यपदेशकृतएनद् धर्षौ सावस्मारव्यानादन्यो राम
धोपि सन्निधानात् वेदस्य योगादविरोधाद्वयो गपद्येच विहितेन यो रेवान्यतर उपधानेन्यतरःपे ३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्षा

षणे प्राप्तो सेवेसमंतरग्रहणेनिसानुवादावेव तत्र पेषणस्य साक्षाद्धविःसंबंधात् कपालोपधा

नस्य विप्रकृष्टत्वात् पेषणमेवाग्रयुः कर्त्ता भवितुमर्हति कपालोपधाने चाग्नीदिति न दुष्टं जैमि

निना अंसगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति अतो विरोधादेव कपालोपधानेग्नीधः कर्तृत्वं न वच

नात् तत्रश्चियत विरोधो नास्ति वरुणप्रघासेषु पर्योर्मेषकरणे प्रतिप्रस्थातुः करंभपात्रमषीक

रणेव तत्र प्रतिप्रस्थातुरध्वर्योश्च यथास्वयमेव कपरोपधाने नाग्नीध इति तत्र बाधः क्रमवति।

त्वाच्छ्रुतिक्रमानुसारेणैवमुपधानमुपदिशति धृष्टिरसीत्युपवेषमादायाग्न इत्संगारानावः क पा ६

रोति उपवेषोंगारापोहनसमर्थहस्ताकृतिका धृष्टिरसीसनेन मंत्रेणतमुपवेषमादायतेनोप

न वेषेण खरस्थानऽपरभागांगारैर्हपसांग्रान्प्राचः करोति खरस्य प्राग्भागे भरयति अपाग्न इत्स ग

मा नेन मंत्रेण पश्चाद्भागस्य कपालोपधानार्थरिक्तीकरणाय समः कपालान्युपदधाति स उपवे।

तो षमादर्शमारस्रेष्ठ शिरसीतिते न प्रत्यंगारानुदूहत्स्य पाग्न इति च श्रुतेः ततोंगारापोहनस्य

कपालोपधानार्थरिक्तीकरणार्थत्वाच्चविधानान्तरभावः धानाभर्जनोपधाने च उभयोरप्यंगारे

षेवाच्छिश्रपणप्रसिद्धेः पितृयज्ञे चरदक्षिणार्द्धोदुत्तरार्द्धे उदूहनं दक्षिणार्द्धे कपालोपधानविधा

नात् अन्यत्र केषुचिदुत्तरार्द्धे दक्षिणार्द्धे गारभेरणं उत्तरार्द्धे कपालोपधानविधानात् अर्द्धेषयजमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यंगारमाहस्तकपालेनावच्छादयति कृवमसीति आदेवयजमित्यनेन मंत्रेणतेनोपवेषणेन
३७ 34 दूढेभ्योंगारेभ्यः सकाशादेकमंगारमाहृत्य पुरोडाशश्रपणस्थाने आनीय कृवमसीत्यनेन मं हि
त्रेणतमंगारं कपालेनावच्छादयति अथागारमास्कोनीति भ्रक्तस्तं मध्यमेन कपालेनाभ्याप
दधातीति श्रुतेः आस्कोति आकर्षतीत्यर्थः अयं पदार्थो भर्जने सस्याल्पावनमभवति पितृदे च
चपितृयज्ञं वहेन्यूहः अमुष्मेति द्विषद्ध्वे निचरन् कर्मणाशत्रोः पीडनमभिचारः तत्राभिचर
न्पुरस्याभिचारं कुर्वन् कृवमसीत्येतन्मंत्रमध्ये द्विषन् शब्दे वैरिवाचके प्राप्तव्य अस्मिन्श
ब्दे अस्य स्थाने अमुष्येत्येवं षष्ठ्येकवचनांतं शत्रोर्नाम शब्दं पठेत् अमुष्य वधायेति प्राप्तव्या
सवधायेति यदि नाभिचरेत् यच्चभिचरेदमुष्य वधायेति ब्रूयादिति श्रुतेः अत्र द्विषदिति स
स्पन स्वरूपग्रहणमात्रं किंतु तत्पर्यायाणामपि प्राप्तव्यादिशब्दानां तथा श्रुतत्वात् तेनस्मि
मंत्रे भ्रात्रव्यपदस्थानेपि अपमादेशः सिध्यति अन्यत्रापि न केवलमत्र द्विषद्शब्दे अमुष्ये
त्यादेशः किंतु अन्यत्रापि अभिचरन् द्विषद्ध्वेशब्दं तु नामग्रहणं गृह्णीयात् न यथा द्विषतो वधोसि भ्रात राम
व्यमववाधे द्विषंतमववाधेवज्ञाभिमर्शनजपे द्विषतो वर्द्धस्तत्र योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि ३४
ष्मस्तम तो मामोगात्सेव मा द्विषुतत्र तत्र तथा श्रुतत्वात् तथाहि अथोदवं स्फ्यं प्रहरसमु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रि

षेत्वावज्रंमदृणामीतियद्यतिष्ठेद्दि[illegible]द्विषतोवधइतियदिनाभिचारयद्यभिचरेदमुष्य

वधइतिब्रूयादिति यद्यभिचरेदमुमतोमाभोगितिब्रूयादितिच यद्यंधारवुध्याक्रवमसी त्रि

सादीनांप्रयोगः क्रियते तदानद्दुवारणेन्तरकालमुदकोपस्पर्शनंकर्त्तव्यंआभिचारणि।

कंमंत्रमुक्त्वाउपस्पृशेदिस्फकृत्वात् अभिचरणंप्रयोजनमस्यासावाभिचारणिकः प्रयोज

नमितिसूत्रेणाह्रीयस्फक् तेनाभिचारवुध्यभावेमंत्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचारणि

कत्वं अतस्तद्दुवारणेउदकोपस्पर्शनाभावः सव्यांगुल्याभूम्येगांरंनिदधात्यग्नेत्वाहसेतिमध्य

मकपालोपलोपधानानंतरंसव्यांगुल्याभूम्ये अविमुक्तेमध्यमकपालेअग्नेत्वाहसेतिमंत्रेणांगा

रंनिदधाति अभिनिहितमेवसव्यस्यपाणेरंगुल्याभवति अथांगारमधूहसग्नेत्वाहसगलणोस्वा

तिमंत्रेणांगारंतिदंश्रुतत्वात् धानाभर्जनस्यापिप्रथमकपालधर्माभवंतितेन फवमसीस्फपधा

नेअग्नेरुपरीतिविशेषः ततः सव्यांगुल्याभूम्येंगारंधानांचभवति अदृष्टार्थत्वात् सव्याभूम्ये त्रि

कपालेग्नेत्वाहसेतिमंत्रेणागारनिधानंप्रतिकपालंभवतीतिकर्कः तद्वयुक्तंयतआपस्तंवोप्ये

वमाह अपिवामध्यममुपधायसव्यस्यापाणेरंगुल्याभिनिधायनिर्दग्धंरक्षोनिर्दग्धाअरात

यइतिकपालेंगारमभ्याधायधर्त्रमसीतितस्यादपरंधरुणमसीतितस्यापूर्वंयथायोगमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तरणेन तस्य तस्यांगुल्यातिनिधानमंगाराधिवर्त्तनं नवाजसनेयिनः समामनंतीति धर्त्रा
३५ 35 णमिति पश्चात् मध्यमकपालस्य पश्चाद्धरुणमसीति मंत्रेण द्वितीयं कपालमुपदधाति
अथ यथापश्चात्तदुपदधाति धरुणमसीति श्रुते पुरस्ताद्धर्त्रमिति मध्यमस्यैव कपालस्य पुर
स्तात्तृतीयं कपालमुपदधाति धर्त्रमिति अथ पुरस्तात्तृतीयं कपालमुपमुपदधाति धर्त्रमि
प ति अथ पुरस्तात्तदुपदधाति धर्त्रमसीति श्रुतत्वात् विश्वाभ्य इति दक्षिणतः तस्यैव प्रथमकपा
लस्य दक्षिणतश्चातुर्थं कपालमुपदधाति अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति विश्वाभ्यस्त्वेति
श्रुतेः सामंविभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चैतस्यैवं चतुर्णां कपालानामुपधानानंतरं या
न्यवशिष्टान्याष्टानां मध्ये चत्वारि तानि सामंविभज्य द्वे दक्षिणत उपदधाति एवामिति द्वे एवोत्त
रतः वितस्योर्ह्येवितइति तेषां सर्वेषां प्रत्येकमुपधानमंत्रः ये दक्षिणतो द्वे उपधीयेते तयोर्मध्ये
एकं चतुर्थीस्रुवे द्वितीयं च तुर्थीपदरं तत उत्तरतः प्रथमं पश्चात्ततः पूर्वमित्येवं प्राद्दक्षिण्येनो
पधानं कर्त्तव्यं उत्तरतोयकपालद्वयं तद्ध्यद्धेप्रमाणमिति मानवे स्मार्त्तं चैतत्स्याद्दक्षिणेपं तत
श्चतरद्यचारेस्मान्नप्रायश्चित्तं न तु द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इत्यनेन सिद्धत्वात्समंविभज्येति राम
नवकमंसस्त्रसिध्यति अग्नीषोमीयार्थत्वे तत सत्ये कादेशकपालः तत्र हि वस्पति एव सं ३५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेकादशाग्नीषोमीयस्याधिकं दक्षिणत इति तत्र चतुर्णामुपधानानंतरं अवशिष्टानि सप्तं वि
५ भज्याह्नींद्वैकपालं दक्षिणत उत्तरतश्चोपदध्यात् एवं समे विभागे क्रियमाणे यदधिकं तद्दक्षिण
त उपदध्यादित्ययमर्थः सिध्यति अन्यथा संख्याधिक्यमथाशंकयेनानहि द्वे दक्षिणत एवमुत्त
रत इत्येतावत्येवोक्ते अग्नीषोमीये ऐंद्राग्ने वावशिष्टानां विभज्योपधानं सिध्यति तूष्णीं वा अथ
वा तूष्णीमेव चतुर्भ्योधिकानि सर्वाणि कपालानि उपदधाति न मंत्रेण तूष्णीमेव तत्राणि कपाला
न्युपदधाति चितस्थो ध्रुवचित इति वेति श्रुतेः अत्र तैत्तिरीयसूत्रे विशेषः अथैतानि कपालानि
प्रक्षालितानि जघनेन गार्हपत्यमुपसादयत्यष्टा दक्षिणत एकादशोत्तरतो जघनेन गार्हपत्य
मुपविश्य धृष्टिमादन्ने धृष्टिरसीति एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य एवमुक्ते नैव प्रकारेणाग्नीषो
मीयस्य पुरोडाशस्यैकादशकपालान्युपदधाति एवं शब्देनांगाराहरणकपालोपधानादि सर्व
मतिदिश्यते विशेषमाह अधिकं दक्षिणतः चतुर्णामुपधानानंतरं अवशिष्टानां सप्तानां समे वि
भागे क्रियमाणे यदधिकं विभक्तुं न शक्यते तद्दक्षिणत उपदधाति तत्रायं क्रमः प्रथमं मध्ये द्वि
तीयं ततः पश्चात् मध्यमस्य पुरस्तात् तृतीयं मध्यमस्य दक्षिणतश्चतुर्थं तस्मात्पूर्वं किंचिदंतरालं
मुक्त्वा पंचमं पंचमं चतुर्थयोरंतराले षष्ठं चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमं तस्य पश्चादष्टमं ततो नवमम्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भत्तीनि त्रीण्येकस्त्तरतः प्राक्संस्थानि एतानि सर्वाणि कपालानि निरंतराणि सांम्ष्टानि समानि
३६ चोपधेयानि यथांतरा भूमिर्न दृश्यते अत्र मध्यमपंक्तिकपालानि द्व्यंगुलानि समचतुरस्राणि भ
36 वंति एवं चषडंगुलदीर्घा मध्यपंक्तिर्भवति दक्षिणोत्तरपंक्तावनुमध्यमपंक्तिसमं किंतु किंचिन्न
तोन्यूनेनतु अत्रैतैल्के कुतः पुरोडाशस्य कूर्माकारत्वत्या हृताकारत्वमपि सिद्ध्या वक्रकपालं प्र
थनविधेश्चतरर्थकपालचितेरपि अर्थाद्वृत्ताकारतायागम्यमानत्वान्नाणेद्रागेतु चतुर्थो
पधानानंतरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतश्च आर्यैवोत्तरत इति अत्र कटसूत्रे विशेषः य ञ
था प्रथमस्य कपालस्योपधानामेवमेककपालाय यथा द्वयोरेवं द्विकपालायेवमत ऊर्ध्वं सूद्धेदि
ति अत एव वचनादेककपाले प्रथमकपालधर्मेणात स्योपधानं द्विकपाले प्रथमद्वितीयधर्मे
ण द्वयोद्व्युपधानं त्रिकपाले त्रयाणामपि प्रकृतिवदेवोपधानं परिमाणं तु सर्वत्र पुरोडाशपरि
माणापेक्षया अर्थाकल्प्यं जमदग्न्यचतुरात्रे पुरोडाशिनीषूपसस्सु चतुःकपाले सौम्ये अश्वप्रति
ग्रहेष्टौ वारुण्यां चतुर्थकपालस्य दक्षिणत एवोपधानं विश्वाम्य इति मंत्रेणपंचकपाले च चतु
र्थस्य पश्चात्संचमस्योपधाने माद्दक्षिणयानुम्महात्र षट्कपाले तु समं विभज्ये सादित्यायेन च चतुर्थ राम
स्य पश्चात्संचमं षष्ठमुत्तरतः सप्तकपाले तु सप्तमतुत्तरत इति नवकपालेषु चतुर्थो कपालोप ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धानानंतरं अवशिष्टानि कपालानि विभज्याग्नौ दक्षिणतस्तन्मध्ये चतुर्थस्य पूर्वे पंचमं चतुर्थ
स्य पश्चात् षष्ठं सप्तमं तूत्तरतः मैर्भृ भृगूणामिति संगारैरभ्यूहति भृगूणामित्यादि श्रवणात् एककपा
लेन सिध्यत्वेऽप्यूहः कपालद्वये च तथैषामिति। तच्चैतदंगारात्यूहनं कपालानां सुतप्तभाकरणार्थं। सुत
प्ता ह्येते संविन्नितिवा कपशोषात्। सुतप्तेषु विश्रितः पुरोडाशोऽर्धलासु भते। एवं च कपालचूर्णग्राहिणोऽपि ज्वा भा
नाभ्यञ्जनस्यांगारैरभ्यूहनेनैव भवति त्रसिद्ध्यभावात् भर्जनस्य तु चरुस्थालादेर्वनापनं प्रसिद्धमिति ४ उपस
र्जनीरधिश्रयति अंगारैरभ्यूहनानंतरं मग्नीदेवोपसर्जनीरधिश्रयति गार्हपत्य एव पिष्टसंयवनार्थोऽग्ना
पउपसर्जनीशब्देनोच्यन्ते तत्र दधिश्रयणं च दृष्टार्थं तत्र ह्याभिर्हि संयवनं यदा क्रियते तदापिष्टानामार्द
वं भवति एवं च पुरोडाशपाकार्थीरेवैतानंतत्र्श्व यदा आहवनीयेऽधिश्रयणं क्रियते तदोपसर्ज
न्यधिश्रयणं कपालोपधानं वाहवनीय एव कर्त्तव्यं यदा च गार्हपत्ये श्रपणं तदोभयमपि गार्ह
पत्य एवेति पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रपणविधानात्तं थार्थेनिर्वा नीर्दृग्धोपसर्जन्यधिश्रयणमपि
दक्षिणाग्नावेव कार्यं तत्तु पेषणोपधानयोः सहैकत्र प्राप्तौ केरुपधानानंतरं पेषणमेवाभिधेमंत
क्रयमंतरोपसर्जन्यधिश्रयणमुक्तं तत्संउपधानवत्पेषणेन सहोपसर्जन्यधिश्रयणं स्यापि
योगपद्यमास्यार्थं तत्रश्चोपसर्जन्यधिश्रयणेऽपि विरोधादेवाग्नीन्कर्त्तृत्वं तेन तत्तिरोधाभावे वर्वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्वामुपसर्जन्यधिश्रयणमध्वर्युणैव कर्त्तव्यं अथ पेषणमाह कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववन्मति
३७ कृष्णाजिनं फलीकृतस्य कणनिधानानंतरमेवाध्वर्युः कृष्णाजिनमादत्ते कृष्णाजिनं मतित्वपूर्व
वद्बुद्धिर्भवति पूर्ववदेवेति सार्धेनमवधूननं आस्तरणं सव्याशूल्यकरणं चेति अथयोदृषदु
37 पले उपदधाति सत्कृष्णाजिनमादत्ते शर्मासीति तदवधूनोत्समवधूतमिति तत्सतीचीनग्रीव
मुपस्तृणाति सादित्सा स्वे सादेरत्रापि श्रवणात् सव्याशूल्यकरणमिति शाखांतराण् तथा च मान
वे आदायान्यत्र तत्राजिनस्य समानमास्तरणान्तरिकमवसृजतीति आमपसत्वं ब्रू अत्र
त्राजिनस्यादानीदि प्रागधिवर्त्तनाकृत्वेति तत्रत्युक्तमनुसृजनं कृष्णाजिनमधिश्रवणम
सीति तस्मिन् धूर्खलमधिवर्त्तयतीति तस्मिन् दृषदं धिषणासीति तस्मिन् कृष्णाजिने सव्याशूल्ये
दृषदमुपदधाति धिषणासीत्यनेन मंत्रेण अथ दृषदमुपदधाति धिषणासीति तस्मिन् कृष्णाजि
नेसव्याशूल्ये दृषदमुपदधाति ति कृतः पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिवृत्ति पश्चाद्भागे उदीचीमु
दगग्रां शम्यामुपोहति दृषदोऽधस्तात् अवेशयति अथ शम्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति दिवस्कंभ
नीरसीति कृतत्वात् इयं च दृषद उपर्युपधेया कुतः उपधानक्रमात् नरिक्षंसस्तवान् जिह्वासं एमः
स्तवा ब्रवीति चेन् तत्तद्युक्तं अदृष्टार्थकल्पनाप्रसंगात् अत उपधानस्य चापेक्षितत्वादेव विशेषा ३७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अवरोणे सति यत्रोपधीयमानं करोति तत्रोपधेयेति गम्यते यदुक्तमुपधानक्रमादिति तत्र किं वि
तत्तर्हि यस्याश्चादुपधीयते तस्या ऊर्ध्वस्योपरीति किं चित्कारणमस्ति यद्यन्तरिक्षस्य व्यवधानेऽप्यंत
रिक्षसंसक्तं वादिति सोप्यन्तरालवर्त्तित्वमात्रनिमित्तो नान्तरिक्षसंसक्तदेशतो हि स उपलोऽन्तरालव
र्त्तित्वं शम्यायाः कार्यविरोधीति तच्चाउपधानकालतो यद्यन्तरालवर्त्तित्वं नाम तदपेक्ष्यायम
न्तरिक्षसंसक्तः अवश्यं चैतदेवमभ्युपगन्तव्यं अन्यथा देशतोऽन्तरालवर्त्तित्वे सति शम्याया उपर्यु
पधीयेत न तथा च येषणामेव न संवर्त्तेत प्रतिज्ञापर्वतीवेत्विति च साक्षाद् दृषत्संबंधमेवोपला
यादर्शयति दृन्तरथानुशम्यया व्यवहितयोर्दृषदुपलयोः संबंधात्कुतो हि साशंकायेन तन्निवृत्त
ये प्रतिज्ञापर्वतीवेत्तिनेदृन्मास्मः स्तेहि न सा तइति एवोच्यते एवजिह्वासंसक्तवेपन्यतः सामान्या
दितिवक्तव्यं कालतस्तावदन्तरालसंबंधस्थित एव किंचाचलत्वात्तस्याश्चाद्भागस्य प्रवेशितत्वाच्छम्याद
क षदः प्राकमणीतोऽरोतिति निश्चलतीत्वा अनोदृषदर्थत्वादधस्तादेवोपधेयात तथा च लिंगं सयजघ
नेन संम्यापिष्यमाणा नामवशीयन्ते पिष्टानि वा तं हुलावेति अतश्चाधस्तादुपहिता पाएवम्भव
तिनोपरि दृषच्चोपलां धिषणासीति धिषणासी सनेनमन्त्रेण दृषदि दृषदमुपधुपलामुपदधा
ति अथोपलामुपदधाति धिषणासी त्याश्रुतेः ननु पेषणार्थत्वादुपलाघादृवधे वोपधानस्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रोनिनक्किमर्थमुक्तं दृषदीति ससं दृषदुपलायाः एवोपधामं न शम्यामा इति नियमार्थमिस
३८ द्रोषः धान्यमसीति तं दृत्वा स्येष्यपिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रं धान्यमसीति मंत्रेण दृषदि तं
३५ दृत्वानोयदृषदउपरि तं दृत्वाभि धाय प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रे पिनष्टि पिष्टचूर्णेनेचूर्णपत्तिपि
ष्टत्वमापादयतीत्यर्थः अथ हविरावपति धान्यमसीति अथापिनष्टि प्राणाय त्वेति चश्रुत
त्वात् दृषदोधिउपरिवपति समर्थ्याद् दृषदउपनिनोपलायाः दुर्येवीजप्रक्षेपणेऽत्रप्रक्षेपण
मात्रे प्रवृत्तिपतीत्यर्थः पितृयज्ञेष्वपिनु हि पितृनिस्येवमूह्यः शम्या नाम यनेचतरसमयेषु सवा
नीयेषुत्तरसमसिधिनुहीत्येवमूह्य पिनष्मीत्येवं त्रिषु पि मंत्रेष्वप्याहारः साकांक्षत्वात् अत्रा
हीयतां वः प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्य
वधारयतीति ततः सन्ततं पिनष्टीति मनुः प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं
प्रतिकर्षति व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवगृह्णाति दीर्घामिति सन्ततं प्रावीदीर्घं पिनष्टीति दीर्घा
मिति कृष्णाजिने प्रोहति सर्वेषु तंडुलेषु पिष्टीभूतेषु दीर्घामित्यनेन मंत्रेण तानि पिष्टानि कृ
ष्णाजिने प्रोहति उपलया मेरयित्वा प्राच्यां कृष्णाजिनस्योपरिपातयतीत्यर्थः दीर्घामनुप्र एम
सितिमायुषे धामिति प्रोहतीति श्रुतत्वात् कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कंदयतीति शंख्यांतरा ३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तु। आपसंभवः असंभवयन्ती विषयाणि निकुरुतीति तिसंप्रेक्ष्येति दासीपिनष्टियन्नी वा अपि वाप
न्नमवहंतिस्त्रूद्धापिनष्टीति चक्षुषेत्वेतीसतेन तन्दुलाजिनेपतितानि पिष्टानि चक्षुषेत्वेत्यने
न मंत्रेणेक्षते चक्षुषा पश्यतिर्ईक्ष इति चाध्याहारः साकांक्षत्वात् यागसाधनभूत द्रव्यसंस्का
रोयं तत श्चापेषणाभावे चर्विंष्यां तंदुलानामीक्षणं भवत्येव वाजप्रसवीयं जुहोतीति चयन्ते वा
जपेयेच सर्वौषधानामपिपिष्यमाणेषु निर्वपस्सन्मो महीनामिसांजं पिष्यमाणेषु यो राम्नीध्रा
वायोयजमानएवमहीनामिसनेन मंत्रेणाज्यस्थाल्यामाज्यं निर्वपति पात्रान्तरादाज्यस्था
ल्यां प्रक्षिपतीत्यर्थः आज्यस्थालीलक्षणमुक्तं छंदोगपरिशिष्टे आज्यस्था प्रकर्त्तव्या तैजस
द्रव्यसंभवात् महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वासामाज्याहुतिषु वा आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं
तु कारयेत् सुदृढां मत्रणं महासाज्यस्थालीमवेक्षत इति पिं: चंति पिष्टान्यभिघारते कपालान्य
थैक आज्यं निर्वपन्तीति स्मृतेः अत्र हरिस्वामिनः अध्वर्योराग्नीध्राद्वान्यः कः स चासंनिधेर्यमा
नोमंत्रान ध्याय नीदेक इति पुल्लिंगनिर्देशाच्च न पत्नी ब्रह्मा प्यपरिनोषणेपुपरिद्रव्यस्य पृथक्
रणेनीतिसमर्थः अतः स्वामित्वाद्यजमानएवाज्यनिर्वापं कर्तुमर्हतिमितिसरणवाम्यः एवंच
निरुप्याज्यं वद्दोसीति यजमानो वेदं करोतीति सूत्रे वेदकरणेन समानकर्त्तृकमाज्यनिर्वापा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ण्गम्यमानममनुपपन्नंभवति अतोपद्यमानएवा ज्यनिर्वापस्तत्ता वेदं करोतीति तदुक्तंसूत्रकृता।
तानिरूप्याज्यं वेदोसीति यजमानोवेदं करोति कृत्वा मुष्टिः संस्कारार्थं तं वत्सज्ञानुं त्रिवृतं तत्
त्का यं वा पशुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यकामा यथासंख्यमिति मनुः वेदं करोति वत्सज्ञुं मसस्यमावे
३९
39
द्यन्तूले दक्षिणेनोत्तरत्तूलेषु शुल्बं यन्तिनिधायत्रिरएनां वेद्यपसन्नस्य सुत्तरमुत्तरं संदक्षिणं प्रादेश्री
मात्रे शुल्वास्परिवासो करे मूलानि गमयति मूलानि निदधातां वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति तैत्ति
रीये वेदं करोति वत्सजानुं पशुकामस्याभूतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृतं तेजस्कामस्योद्वाग्नं
स्वर्गकामस्येति लौगाक्षिः वेदं करोतिदर्भमुष्टिं प्रसंख्यमावेष्ट्य यतु ज्याग्रापादं शुल्वं कृत्वा त्रिः
परिहृत्य शुल्गुणे शुल्वान्तमन्तकृष्णायम्य शुल्वान्तादेरेछित्वाग्राणी प्यनिधायो करे मूलानि ततो
वेदिकरणमिति आपस्तंबश्च दर्भाणां वेदं करोति वत्सजुं पशुकामस्यमूतकार्यमन्नाद्यका
मस्य त्रिवृत्तिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य शुल्वान्तादेपोपरिवास्यवेदं परियासनानिदधातीति व
त्सज्ञुर्वत्सतुल्यः मूतकं यौ मूतवत्क्रियते यत्र धान्यं निधीयते समूत इति त्रिवृद्देकशिरास्त्रि
वृच्छिरीः त्रीणिशिरांसीति केचित् कौमाभावेप्येताआकृतयः अकामः स्यात्रस्याविधा। राम
जाद्विनिनहीष्य वेदपरिवासनानि सर्वीरयेव वेदाग्राणीति च पीत्वांसपवित्रायांपिष्टान्याव ३९

पतिर्देवस्त्वेति ततः सपवित्रायां पात्र्यां पिष्टानि आवपति। अजिनमुत्थापनेनैव पात्र्यां प्र
क्षिपतीति हरिस्वामिनः। देवस्त्वेत्यनेन मंत्रेण पवित्रवति संवपति पात्र्यां पवित्रे अवधाय दे
वस्त्वेत्यादि श्रवणात्। पात्र्यामित्याकारविशेषवति महति पात्रे इत्यर्थः। आपस्तंबः प्रक्षाल्य
यितायां पात्र्यां निष्टप्तोपवातायां पवित्रवत्यां पिष्टानि संवपतीति तथा संवपन्वाचं यच्छन्निता
मभिवासयन्विसृजत इति पात्र्यामावपनं च समर्दनार्थं अतश्चरुतंदुलेषु न भवति सपवित्रता
नुवरणं वपि भवर्त्तते अदृष्टार्थत्वात् अथ पणस्य पश्चादुपविश्य संततवेदिवा संवपनानंतरं मपिष्टं
पात्रीमादायेत उद्धीय अपणस्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति अथवा पेषणदेशादुद्धीयां
तर्वेदि वेदिमध्ये उपविशति वेदेरंतः अंतर्वेदि वेधा च करिष्यमाणा पात्रदेशे लक्ष्यते यस्मि
न्देशे शास्त्रेण वेदिर्विहिता तस्य देशस्याभ्यंतरे उपविशति सपिष्टां पात्रीं गृहीत्वा तामेव तत्रासा
दयतीत्यर्थः। कुत एतत् स्मरतः पिष्टानां संपवनश्रुतेः निधाने च विहिते सौकार्ये दोवाएवेर्श्यं तंमा
षमेव नूच्यते अंतर्वेदीति पृथगुपादानात् क्रूपणशब्देनात्र गार्हपत्यसान्निधीयते अथवाभ्यपण
स्यापश्चादुपविशतीत्येना वा तेवपाक्षिके तर्वेफपवेशने सिद्धेनात्र गार्हपत्यसान्निधीयते अथ
वी अपणस्यापश्चादुपविशतीत्सेनावा तेवपाक्षिके तं तर्वेफपवेशने सिद्धेनात्र गार्हपत्यसान्निधी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यते अथवा श्रपणस्थोपस्थादुपविशतीमेनावाप्तेव पाक्षिके तं वेदं कपवेशने सिद्धे नीत्रगार्हप
४० त्योतिचीयते अथवा श्रपणस्थात्समश्वादुपविशतीत्येनावानेव पाक्षिके तं वेदं कपवेशने सिद्धे
40 यदंतं वेदीसुचप्तेत हार्हपत्ये श्रपणपक्षेप्यंतं वेदंकपवेशनं विकल्पेन यथास्मादिति उपसा
र्जनीरन्यपत्यन्यः अध्वर्योरन्यस्मात् आग्नीध्रः उपसर्जनीरुद्रस्मानीय उपविश्य पात्रीस्थयिष्टान्या
मुपयानयति निनयतीत्यर्थः अथैक उपसर्जनीभिरेतिता आनयतीतिश्रुतेः अस्यार्थः एको
न्यः आग्नीध्रः उपसर्जनीतिः उपसृमार्ये संसृज्यन्ते संमिश्र्यन्ते हविराभिरित्युपसर्जन्यः आ
पः समावप ॐ षधीभिरिति मंत्रलिंगात् शाखांतरप्रयुक्ताभिः संहेति सहयुक्ते इति ननीमाग
हीत्वा आगच्छति गार्हपत्याद्दूरदेशंता आनयति पश्चात्तेपिष्टकः यस्य हस्ते वृत्ते स एवाग्नी
ध्रः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापइति अध्वर्युस्ता आग्नीध्रानीयमाना उपसर्जनीसंज्ञा अपः
समापइति मंत्रांते पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति ताः पवित्रीभ्यां प्रतिगृह्णातीति श्रुतेः संयौति जन
यत्यैत्वेति ततोध्वर्युर्जनयत्यैत्वेति मंत्रेण संयौति सुमिश्रं लोपिष्टाल्हिः सम्यक् मिश्रयतीत्यर्थः
अत्राह आपस्तंबः प्रोक्षणीवत्पिष्टाक्षसूर्वप्रणीताभिः संयौत्यन्यावापजुषोम्फयपदि प्रणीता राम: ४०
नोधिगच्छेत्स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो अद्भिरग्मतेति पिष्टेष्वनीयाहुः परि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मज्ञाता इति तस्माभिरनुपरि श्राव्य जनयस्मै स्वेति संयौतीति मनुरपि वेदोपयामः स्रुवे स्रुवेण
णोत्ता माहरति समाप्ते ॐ स्वधा रिस्यासिंचतितस्माम्प इति तथा पृथग्घमितितथाः परिसार
यति पिशृनिसंनयतीति च लौगाक्षिः प्रणीतास्तथाः पत्नवतीः समापद्दस्यासिंचेतीति तैत्तिरि
सूत्रेपि अथ परिकर्मिणमाह आहरणय इति आनयेदस्माह आहरतीत्येष कारः प्रणीताभ्यः
स्रुवेणोपहृत्य वेदेनापमम्पाणिनांनद्वैयेवं मदंतीभ्यस्ताउभयीः समानीयमानाः प्रतिमंत्र
यते समापद्दस्यादि पूर्वस्थाने नैवोक्तं तपंतिपिश्संपवनीया आपद्दतिचराव प्युपसर्जनानिन
यनं भवत्येव तत्राप्युदकार्थस्य विद्यमानत्वात्तसंयवनं तु न भवति कार्थलोपात् समं विभज्यास
ऽहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति संयवनानंतरं समं विभज्य द्वौ पिंडौ कृत्वा
असहरिष्यन्नु नर्मिश्रणमकरिष्यन् क्रमेणैतौ पिंडावालभते उदकसंस्थौ पात्र्यां निहितौ अ
वरोक्तमुत्तरं हविषी स्रुक्तौ इदमग्नेरिति दक्षिणमाग्नेयमालभत इदमग्नीषोमयोरित्युत्त
रमग्नीषोमीयं अथ द्वेधा करोतीति यद्दि द्वे हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स यत्सा
पुतर्नसंऽहरिष्यन्त्स तदभिमृशतीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति नानावाऽएनदग्रे हविर्गृह्णं
तितन्त्स्व वध्नंति तन्त्सहपिंऽषंतितत्पुनः नाकरोति तस्मादेवमभिमृशतीति अन्तच्चात्रय द्विद्वेइ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिकुर्वन्नमावास्याधिमन्कुते वेत्ति दर्शयन्ति पौर्णमास्यां वै द्वे नित्यं द्रव्यमभिश्रयः ऐन्द्रमग्न्याजिनत्व
४१ मावास्यायामपि द्वे भवत एव अत एवानयोर्हविषोर्ग्रहणं प्रोक्षणं चैवमथ कृत्वा तत एकत्र
संयोज्य संहैव कंडनपेषणसंयमानि कृत्वाधुना विभज्य यथास्वमालंभः कार्यः अतश्चद
र्शार्थोपमालंभः तेनैकस्मिन्हविधिन प्रवर्त्तते किंच विभागपूर्वोस्यालंभः नचैकस्मिन्विभा
गोस्ति ननु समं विभज्येत्स्य तावतासिद्धेः असंहरिष्यन्नेतत्किमर्थं उच्यते विषमेपि विभागेभ्यासा
न्कृतेप्यालंभानंतरं पुनरपि संहृत्य संविभागकरणवारणार्थमेतदिति पितृभूतिः अथ यदैवं यो
जना असंहरिष्यन्नित्यनेनालंभस्य कालांतरं विधीयते यस्मिन्काले असंहरिष्यन्भवति त
दैव विभज्यालंभनेनैनं कालांतरमनीक्षते तेन चरूणां फलीकरणं तत एव विभज्यालंभः पौष्णस्य पे
षणं तत एव विभज्यालंभः पुरोडाशानामनुसंप्रवनीते अत एव श्रूयते स यत्र पुनर्नैतं हरिष्या
त्स्यान्न द्वितिगृह्णातीति यत्र यस्मिन्काले सोऽर्धयुः पुनः संहरिष्यत्स्यामुत्तमीकरणं करिष्यन्न
भवेन्न तस्मिन्नेव काले विभज्याभिमृशतीति तेन चर्वादीनं विभज्यालंभे पुरोडाशस्य संप्रवनोत्त
रकालता नियमो न भवतीति तात्पर्यं एतच्च ग्रहणं पुरोडाशैः सह विभागे द्वयं चैतेनुपरस्परं ॥ एम
चरुषु चैवेतीक्षणं तत एवाऽऽक्षणस्य प्रकृतौ सह दृष्टत्वात् अत्रार्थविरोधाच्च यथादेवतमप्य ४१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२ अनर्देशाद्वारिकं हविर्यथादेवतं यायात तस्य देवतास्तस्य पथ्यं तनामोच्चारणेनातिप्रशेत इ
द मिंद्रागम्भोरिसेवं इ षेत्ते साज्यमधिश्रयस्यम्सः अग्नेर्योरन्य आग्नीध्र इ खेत्वेसनेन मंत्रेणा
ज्यं गार्हपत्ये धिश्रयति सोस्या वाज्यमधिश्रयतीति श्रुतेः आहवनीयश्रापिणोपि गार्हपत्यस्य
वाज्यमधिश्रयति त्रिधि श्रयामीति चात्राध्याहारः साकांक्षत्वात् अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रा
पिणः अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसव भवा साद्दिना असंनिहितपत्नीकस्य तच्छ्रापिण इ स्याहवनी
यश्रपिण आहवनीये हविःश्रपणं कुर्वतो यजमानस्याहवनीये आज्यमधिश्रयति आहव
नीये श्रापिणोपि संनिहितापांपत्न्यां गार्हपत्यस्य एवयतरएवं श्रूयते यस्याहवनीये हवींषि श्रप्यं
तीति प्रकृतस्य पत्न्यां पत्नी न भवत्स्य गए वत स्याहवनीये विश्रयतीति यस्य पन्नी न स्यात्तनियमे
नाहवनीय श्राधीत स्याम प्रथमाधिश्रयणमस्याहवनीय एव कर्तव्यमिति हरिस्वामिनः शाखां
तरे वैवं श्रूयते यस्य वत्से हनि पत्न्स नाणं भुक्ति स्यात्ताम परुद्ध्य जेतेति अनालंतु की रजस्वता
के विद्द पत्नी कोमत्त पत्नीक इत्याहुः तद्विषयमध्येतत् तस्मार्थे काकिनएवाधानं श्रूयते आ
श्वे[illegible]सन वा ह्लपो तदाहुरपत्नीकोप्यग्निमाहरेन्नाहरेदिस्याहुर्ये दिनाहरेदनद्धापुरुषः स्यात्को
नद्धापुरुष इति न देवान्न पितृन्न मनुष्यान् यजतीति तस्मादपत्नीकोप्यग्निमाहरेन्त देषा यज्ञगा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

थातिगीयते यजेत सौत्रामण्यामपत्नीकोथ सोमपः मातापितृभ्यामनृणार्थाय यजेत कथं नाकुते
५२ रिति तस्मात्सौम्यं याजयेत्तस्मादपत्नीकस्याधाने ऽकुर्वंस्तपत्नीकोग्निहोत्रं जुहोति अर्द्धापत्नीस
संयजमानः आर्द्धासत्स्यं तदि स्फत्तमथिथुनं अर्द्धयासस्तेन च मिथुनेन स्वर्गं लोकं जयतीति न
थावपन्नां मृतायां त्रिकांडमंडन आह स्त्रीमात्रम विशेषेण दग्ध्वाग्न्येवैदिकाग्निभिः विवाल्याश्च
तेयद्वाधानमेवास्ति चेद्वृत्तः एकाकी वाद्यौताग्नी द्विवाहश्चेत्तस्मिन्प्रतिनिसेध्या श्रयणान्या
ग्निहोत्रकर्मास्यनेनरदिति तथापत्नीमरणेप्यग्नीनारक्षणमथक्तं तस्मान्नैयैकदेशेन स्वयमापू
र्वंमारिणी पत्नी ज्येष्ठा नराद्वापि यज्ञपात्रैश्च निर्हपितं कामाप नः मृतायामग्निभार्यायां वैदिकाग्नी
न्त्रहित्स्यजेन्न उपाविनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति घर्मोसीति पुरोडाशं युगपत्न्धर्मोसी
त्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं कपालेष्वधिश्रयति आज्येन युगपत् आज्येन सह आज्याधि
श्रयणं पुरोडाशाधिश्रयणं च सहैव भवतीत्यर्थः अधिवृणक्ता वैष पुरोडाशमधिश्रयस्तमावा।
ज्यंतद्वा एतदुभयं सह क्रियत इति श्रुतेः एषोध्वर्युः पुरोडाशमधिवृणक्ति अधिश्रयति अ
मावाग्नीध्र आज्यमधिश्रयतीति अग्नावितिसमाख्यासंनिहिताध्वर्यवे येष्टयावि भ्रन्कृष्टतरम एम ५२
ग्नीध्रम दृसादूरस्थवचनेनेगाह अत्र पुरोडाशाधिश्रयणं वेदेन कपालेभ्योंगारान्सराकृत्सकर्त्तव्यं तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जापस्तंवः इदमिहमिति चेदेन कपालेभ्यो गाएन योस्त्वचर्मासीत्यामेयं पुरोडाशमष्टासु कपा
लेष्वधिश्रयत्येवमुत्तरमुत्तरेष्वेवमनुपूर्व्येणैवैष तदुद्दिष्टक्रमीणि क्रियंते समानजातीयेन क
र्मणैकैकमपवर्जयति यानि विभवंति सन्ति तानि क्रियंते इति अत्र विरोधादन्यकर्तृकत्वं तेन
विरोधाभावे पश्चाद्वाज्येषोयं यस्मादौ वा द्यावीरेवाज्याधिश्रयणमिति कर्कः तत्कथमभ्युपप
द्यत इति स एव वेदस्थ तस्तैनैवाहनने वचनादग्नीधः कर्तृत्वमुक्तं स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति त
दृषोदृषदुपले समाहंतीत्यनया श्रुत्या अत्रापिता दृश्यैव श्रुतिरस्ति अग्निधिष्ठणात्तेप वैषपुरोडा
शमधिश्रयत्सस्तावाज्यमिति अतोत्रापि वचनादग्नीधः कर्तृत्वं तेनीत्याषंत्तेप्यध्वर्यावहननवद
ग्नीध एवाज्याधिश्रयणमिति युक्तमुत्पश्यामः सह्यधिश्रयणविधानाद्विरोधादेवान्यस्मिन्नाक्षेपद
मग्नहणसूत्रन्तकरोति न द्वविरोधेप्युपसंहादाव न्य एवाज्याधिश्रयणे कर्त्तापथास्यादित्येवम
र्थमितिसंप्रदाय इत्येवंपक्षकीयावार्यैरुक्तं तदेवमाचार्याख्यानांतरं तु तन्क्तमयुक्तमिति उरु प्रथा
इति प्रथयति यावत्कपालमनक्ति पृथुं उरु प्रथा इत्यनेन मंत्रेणाधिश्रितं पुरोडाशं पिंडं यावत्कपाल २१
मातिपृथुं प्रथयति पृथुं करोति यावत्कपालमिति यावंति पत्सरिमाणपृथूनि कपालानि तावंति पृथुं
करोतीत्यर्थः कीदृशं अनक्ति पृथुं पृथुं अनक्ति पर्यतः पृथुरक्ति पृथुरक्ति विपुलः न अनक्ति पृथुरन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

× दित्युहैक आहूयाधं तमेव स्वयं मनसा सत्रा पृथुं मन्येतैवं कुर्या × २

तिपृथुः तमननि पृथुं नातिविपुलं लौकिकापूपसदृशमित्यर्थः तं प्रथयपतीति प्रकृतस्य तत्र स
४३ त्रा पृथुं कुर्यादश्वशफमात्रं कुर्यादिति श्रुतेः तं नसन्नेति सत्राशब्दः सत्यनामसु पठ्यते अद्धा
चच शब्दश्च सतु सहार्थे नोन्नेशनपथे प्रवृत्तस्य सत्यभेवत्वादित्यविरोध एवं तत्तश्च नस्य पृथुं कुर्यात्
43 याद्दृशं स्यपृथपार्थवं भवति ताद्दृशं कुर्यादित्यर्थः तेनार्थादेतदुक्तं भवति अति पृथुं न कुर्यादिति
अन्येषु त्वेवमर्थयन्यमानं दष्टूत्तिशब्दस्यैवार्थे सत्राशब्दवर्णयंति तेषां सत्रनाम श्रुतिविरुध्य
तेनाहेवसत्रा संति केनोदूर इति चाति शब्देन सह प्रयोगश्च पर्यायत्वादनुपपन्नः तस्मात्स्य पृव
चनौ सत्राह्वाशब्दो मानुष ममुष्य रात्तकमंडकं कुर्यादिति कस्तद्वेदेति अश्वशफो ह्यनियतपरि
माण एव महतो श्वस्य महान् अल्पस्याल्पः नियतपरिमाणं वध्यवन्यपरिच्छेदकं वायालमित्या
शिमायः यावंतमेव स्वयं मनसेति न युगशम्यादिवदश्वशफो मानाय्युपेतः मनसैव यावं।
तं मध्यमाश्वशफपरिमाणो देशेन नाति पृथुं मन्यैन्नत्परिमाणविशिष्टं कुर्यात् इति अत्राह
पलं वः उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयत्स्वर्वाणि कपालान्यति प्रथयस्तुं गमनभूयात्कृतिं कूर्म
स्येव प्रतिक्षनिमश्वशफमात्रं करोति यावंतं वा मन्येत तं न सत्रा पृथुं करोतीत्येके इति मनुरपि राम
इदमिति वोदनकपाले भ्योभस्मा योहति घर्मोसि विश्वायुरित्स विश्रयस्येव मुत्तरमेकैकं कर्मा ४३

× दैयतसोपिरयल्लोर्ई गव चच रा नपर्यां तमन्येत × ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भयोः दृंहेयों रुप्रथस्वेति यावत्कपालं कूर्मीकृत्य प्रथयतीति लोगास्सिरपि धि[...]ो कृत्वा घर्मैर
स्य विश्रिस्योरु प्रथस्वेति प्रथयति कूर्मेह पाविति सूत्रांतरेस्वसंमुसन्कत्वाति मश लगर्येत्वा
गीषोमाभ्यामनुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतं पिंडं करोति कूर्मस्य स्माशिरइति तं दक्षिणेषां कपा
लानां प्रस्कद्मांगारास्तेष्वधिवृणक्ति यमीसि विश्वायुरिति प्रथयत्स्फरु प्रस स्वोरु ते यज्ञपतिः
प्रथतामिति तत्तंनर्त्तं कूर्मप्रकारं करोति कपालान्यति मापयतीति अत्र सर्वे सुसूत्रेषु पुरोडाश
योः क्रमेण [...] मणविधानान्न्हाधिश्रयणमनुपपन्नात्तेन एकस्मैव पुरोडाशस्याज्यस्य चस
हाधिश्रयणं द्वितीयादीनां तु क्रमेणैवाननुयावत्कपालं प्रथमिस्तु केतावत्परिमाण एव प्रथुर्भवि
ष्यति न न्यूनाधिकपरिमाणसूक्तिमर्थमुस्मन्नेऽननति प्रथुमिति सत्संउच्यते कपालपरिमाणे पू
र्वसिद्धे तेन पुरोडाशप्रथनपरिमाणज्ञापनमुपपद्यते न च वंनत्स्याक्वित्तदूं अनुक्तत्वात् अतः क
पालपरिमाणज्ञापनायैवैतद्ननति प्रथुग्रहणमिति तेन तावत्परिमाणान्येव कपालानि कुर्या
न् यावत्परिमाणेषु यावत्कपालेषु यावत्कपालं विस्तारितः पुरोडाशो लौकिकापूपवन्नातिप्र
थुर्भवतीति अतः षडंगुलहस्तज्ञातौ कपालविवितिर्यग्व्यासं प्रपद्येनेतथाकपालपरिमाणमाश्रयणी
यं अग्नेकयजमानके तु अस्य मंत्रस्योहो भवति उरु ते यज्ञपती प्रथेतामिति द्वियजमानके

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नु॰ अस्य मंत्रस्योहो भवति उरु ते यज्ञपतीः प्रथेतामिति द्वियजमानके उरु ते यज्ञपतयः प्र
५८ थंतामिति वहुयजमानके वरौच कार्याभावात् अयत्नीभावः अत्राधिश्रयणं प्रथनमहिरसि ति म
श्नैं चेनि तत्र धर्मे के कस्यक्रुचापरस्य कर्त्तव्यं वहुषु हविःषु अन्यथासु तत्तेषु कपालेष्वधिश्र
५५ यणास्मिंउः भुष्मेतत्तथासति प्रथनं न संभवति तेनार्थादेवं कर्तव्यं पुरोडाशं गंस्वधिश्रयणा
द्यपः तद्दंगं च क्रमः पदार्थानुसमयः पंत दाश्रयणेच पुरोडाशशेषप्रसंगः नवागानुरोधेन
प्रधानवाचो युक्तः यत्र तु नास्ति प्रधानवाचो दर्शपूर्णमासादौ द्वित्रिचतुरादिह विकेतत्र पदार्था
नुसमयेनैव कर्तव्यं अग्निष्टद्रुम्यहिरसि तिमृशति सकृत्त्रिर्वा अग्निष्टचवमिन्यनेन मंत्रेण तं प
युंक्त तं पुरोडाशं सकृदेकवारमभिमृशति सोदकेन हस्तेन सर्वतः स्पृशति प्रथनेत्रिप्रमाणेया
त्र यत्र विदीर्णो भवति तदद्भिः संदधाति संयोजयतीत्यर्थः त्रिर्वा वारत्रयं वाभिमृशति म सकृदे
वत मद्भि रसि मृशति सकृद्वा त्रिर्वा न पदेवास्यात्रावचनोदेस्सु कृत्वान् तदद्भिः संदधातीनि वा
क्यशेषात् अस्मिन्पक्षे सकृत्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मंत्रवचनमिस्कृत्वा
न पिष्टलेपेनाविक्षारसंश्लिष्य परिमार्ष्टीति मानवे त्वचं गृह्णाषेसहिः श्लक्ष्णीकरोसनतिक्षारन्त्रि राम
त्यापस्तंबः एतच्च त्रौनस्मान् प्रयोजनाभावात् पर्यग्निकरोत्यंतरितं रक्षोनुरिता अप्रशस्य यद्विति ५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सहाज्यं सहाज्यमाज्यसहितं पुरोडाशं अन्तरितमित्यनेन मंत्रेणोल्मुकेन पर्यग्निकरोति तं पर्य
ग्निकरोतीत्यश्रुतेः तमित्येकवचनमविवक्षितं उद्देश्यगतत्वात् एवं सर्वेषु संस्कारवाक्येषु द्र
ष्टव्यमिति परिकार्थस्तु विवक्षित एव तेन सान्नाय्यस्य पर्यग्निकरणाभावः पिष्टलेपापनयनं पात्रां
गुलिप्रक्षालनं च पर्यग्निकरणात्प्रागेव कर्त्तव्यं सामर्थ्यात् अन्यथाग्निसंयोगात्कालविलंबाच्च
शोषणे सति प्रतिपत्तिकाले क्षालनमतिदुःकरं स्यादिति प्रतिपत्तिश्च चोदिता पात्रांगुलि
प्रक्षालनमात्स्येभ्यो निनयति पिष्टलेपीजुहोतीति उत्पत्तिश्च न चोदिता अतः सामर्थ्यादुत्पत्ति
रत्र सीयते अत्र काठके विशेषः यत्कृष्णमित्युल्मुकेन पुरः पत्नीः परिहृत्येति आपस्तंबः अंत
रितमिति सर्वाणि हवींषि त्रिः पर्यग्नि कुर्यादिति देवस्त्वेति श्रपणं पर्यग्निकरणानन्तरं देवस्त्व
इत्यनेन मंत्रेण पुरोडाशस्य श्रपणं करोति तं श्रपयति देवस्त्वेति श्रुतेः मनुः देवस्त्वेत्युल्मुकेना
भितापयति दर्भैः सह चेत्याहृ यतीति आपस्तंबः देवस्त्वेत्युल्मुकैः प्रति तपति दर्भैरतिज्वालय
ति ज्वालैर्वा विहरंतः श्रपयतेति वानं विसृजेत् तु आग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोतीति लो
११ कीसेरपि देवस्त्वेत्यधिनाप्याग्निष्ट्वा इत्यादीत्येनत्वं चेन्नाहयतीति एतत्र श्रपणसामर्थ्यात्त्वरोर
चत्वात् उल्मुकमेरणेन कर्त्तव्यं धानानां च पुरोडाशस्यनूपरीति मानिरित्यालभते तौ पुरोडाशौ मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भोरेतस्मिन्नेनालभते प्रसेकं सोमिमृशति मा भेरिति ते अभिमर्शनं वश्यं तस्य तज्ज्ञानार्थं नमति
४५ मृशति श्चतं विदानीति वाक्यशेषात् अतश्च वीदावपि प्रवर्त्तते धानासु चमाभै ष्मा संविद्गय
मित्येव मूहः अधिश्रयणमंत्रे वधर्मीस्य विश्वायुश्चाति अतमेरुयिनि श्चता वभिवासयतिभ
45 स्मानावेदेनोपवेषेण वाश्चतो पुरोडाशावतूमेरुहरिस्मनेन मंत्रेण वेदेनोपवेषेण वा करणभू
ते न भस्मनाभिवासयति भस्मना आच्छादयतीत्यर्थः यदापतो याभिवासयतीति श्रुतेः त्रयस्क
नंयोः पुनर्ग्रहणमयदानार्थं श्चतग्रहणं श्चताविति द्विवचनं निर्देशः प्रदर्शनार्थः यथेह यदा श्चतो
याभिवासयतीत्येकचयुक्तमति वासनमुनयोरुक्तमेव मधिश्रयणं प्रथमश्च ऋस्मयर्यग्निकर
णाम्मये कच्चयुक्ता स्कभयोरपि पुरोडाशयोर्भवंतीति कुतः उद्देश्यगते कत्वसंख्याया अविव
क्षितत्वानदिति विरोधावुराववभिवासनस्याभावः यजमानयोर्यथा प्रजा यजमानो प्रजेति यथा।
यथमनकयहमानकेडु हः अत्राहापस्तंबः वेदेन पुरोडाशे मांगानं भस्माभ्यूहतीति सांगा
वेण भस्मनाभ्यछाद्येति कात्यके पात्रांगुलिप्रक्षालनमापोम्यातिनयन्नभिनयप्रसगसंसं
देमानंत्रितायत्वेतित यतिमंत्रत्रितायत्वेति यतिमंत्रं पात्रांगुलिप्रक्षालनमिति पिष्टलिप्ता एम ४५
पात्रीप्रक्षालनं पिष्टलिप्तांगुलिप्रक्षालनं चाभितर्मैत्रीस्थामे वज्वलतोल्मुकेनतापयित्वाम
नं पा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वकं हस्य मसं स्पंदमानं परस्पा संगतिम श्रा मुवनं संमोदेवताभूतेभ्यो निनयति अध पात्रीनि
र्णे नजमंगुलिप्रर्णे जनं प्रास्येस्यो निनयति तघ द्दारे ये भ्यो निनयति तर्दक्षिणत पतितं थैषां
म तं भवति सं निनयति त्रिनाय स्वेत्या दिश्र्व एणान् तत्रानानि नयतीति वनीनाग थ्य क्व पर स्पर
म स्पर्शादि सर्पः आस्य ग्रहणं याग देवता ज्ञापनार्थं आस्येभ्य इति चतुर्थी आस्या नामत्र देव
नात्वावगमैतं ततश्चास्यानुद्दिश्य त्यागः कार्यः अतश्च लिखितरूद्रभयरूपमेतत्कर्म प्रति
पन्नरूपम सर्वोस्मादकं चते नद्रव्य विनापोपि स्विष्टकृद्देवद्रव्यांतरे णापि निनयनं कर्त्तव्यं
अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तद्विनाशे नोत्सर्गोनिमित्तं ति अत्राहापस्तंबः अंगुलिप्रक्षालनं पात्रीनि
सु र्णेजनं चोत्तरेके नाभितनयत्येतां तवेदिति स्तोलेखा विरवति प्राचीउदीचीवीतासंसंस्पंदयस्तिं
ल्लिनयति प्रसगपवर्ग मोकसा यस्वाहे स्मैतेः पतिमंत्र निनीपवाजितये दिति मनुपूर्वीद्वीवा
धाविस्तीपमात्रे प्रागुदीचीस्फ नतिस्त्रे ते द्विरिसूत्रे अथैतत्सात्रीसंक्षालनं गार्हपत्यादंगा
रेणाति तप्य हत्वां तवेदि प्रतीचीनं तिस्रषु लेखासु नयतीति आस्येभ्य इत्युच्यमाने माभूक्का।
स्यविदास्यंका यथा आस्या अपि देवतां ततं त्रितादपोपि देवतांतरं अथ पुनरास्तो लेखालि
खाति एकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहेत्येतैः संस्पंदयन्नेखासु पिंडलेपं नयतीतिभ्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्त्रितायत्वति मंत्रं निनयतीत्स्फ्ये संसेवं नायतेयुः एते त्रिनाद्यस्तएवास्याः यज्ञास्यास्तएवत्रि
४६ तादयइति तथाचश्रूयते ततआस्याः संबभूवुस्त्रितोद्वितएकतइति अत्रतांविशेषणविशेष्य
भावेनोभयोस्सागप्रयोगः कार्यः इदं त्रितायास्या यइदं द्वितीयास्या यइदमेकतायास्यायेति
46 अन्वाहार्यंदक्षिणाग्नावधिश्रयति ततोध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्थंतंदुलरूपंदक्षिणाग्ना
वधिश्रयति अन्वाहार्यइति दक्षिणार्थस्यौदनस्यसंज्ञानघदेतद्धीनंयज्ञस्यान्वाहरति तस्मादन्वा
हार्यौनामेति श्रुतेः ततोदेवानांदर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्नदन्वाहार्येनेददक्षिणा
ः हविरस्त्विति श्रुतेश्च अत्रार्थोस्तं वैविशेषदक्षिणामाचान्वाहार्यमहांतमपरिमितमोदनंपच
तिक्षीरेमेववतीस्येकइति काठकेच अन्वाहार्यमोदनं दक्षिणागोभ्येतंमहांतपरिमितमितिमानवे
ष्वेवमेवास्ति अतश्चतुर्णामृत्विजांतृप्तिर्यावतासंभाव्यते तत्परिमाणं ततोधिकंवान्वाहार्यमोद
नंकुर्यात् अत्रावाव्रतोपायनं अग्न्यावाप्तिकालेवाव्रतोपायनंव्रतग्रहणंकर्त्तव्यंशाखांतरात् अ
परेणाहवनीयंवेदिंखनति खनतिरत्रकरोत्यर्थे आहवनीयमत्रपरेणवेदिंकरोति अग्निपुरस्ता
त्समाधायेत्यक्त्वात् अपरेणाहवनीयमित्युक्तंखनतीतिप्रस्तुतंचाद्यह अंगुलस्यांतोअंगुलं। राम
अंगुलपरिमाणंखातमस्याः साअंगुलखाताता अंगुलखातांवेदिंकरोति अथवेदेपरिमाण ४६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माहव्याममात्रीं पश्चात्पश्चादिति अपरस्यां दिशि तिर्यक्क्रमाणेन व्याममात्रीं व्याममप्रमाणां कुर्यात्
व्याममात्रीं पश्चात्सा दिसाहरिति श्रुतेः चतुर्भिररत्निभिर्यो भवति अरत्निं प्राचीं त्रयोरत्नयप्रमा
णमस्याः सा अरत्निः तां अरत्निं अरत्नित्रयप्रमाणां प्राचीं पूर्वापरायतां दीर्घां वेदिं कुर्यात् अरत्निः
प्राचीति श्रुतेः पुरस्तात्तिर्यक्क्रमप्रमाणमथ अरत्नित्रयात्मकमेव क्वचिद्दर्शनात्त्रयः पुरस्तादिति सोऽवे २
पश्चाद्गुरीयसी स्यान्मध्ये संह्वारिता पुनः पुरस्तादुर्वीति श्रुतेश्च अपरिमितां वा अथवा अप
रिमितां वेदिं कुर्यात् न परिमिता अपरिमिता तां तेन पूर्वोक्तप्रमाणान्यूनप्रमाणां वा अधिकप्रमाणां वा
कुर्यादित्यर्थः नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति श्रुतेः अत्रैव घाः प
रिमाणं नास्त्येव यावतीयत्परिमाणविशिष्टामेव वेदिं स्वयं मनसा हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां
मन्येत तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यादित्यर्थः व्याममात्री स्यादेरयमर्थः पश्चिमपार्श्वे तिर्यक्क्र
माणमेतत् द्रष्टव्यं व्याममात्रीति अरत्निः प्राचीदैर्घ्यमेतत् पूर्वपार्श्वे तिर्यक्प्रमाणं नोक्तं तद्देवसि
वहियोषां प्रशं संतीति वचनाद्व्याम एव मानी दूनरूतिकल्पोनीयं नात्र मात्रास्तीति पूर्वमान
प्रतिषेधो विकल्पार्थः ननु विनैव विधिप्रतिषेधाभ्यां अनियमो प्राप्तो नीत्यानियमकारिणो
विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्यातां नैष दोषः विधिना विना व्यामादिमानं नद्रक्षेराणमातव्येत्स्यथ मर्यान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिद्ध्यति प्रतिषेधे नापि विना तद्विहितानसिद्ध्यतीति ततश्च योऽश्लिग्नहस्तग्रहणवद्व्यंजनामात्रेमीन
४७ इव्यस्य विकल्पोऽद्दष्टकः व्यामादिमानपक्षस्य च विहितत्वात्तंदंगीकरणे गुणविशेषफलविशे
47 षोऽदृष्टव्यः सा वै पश्चादिति वरीयसी उरुतरा संव्हारितान्वकोटिस्ये संकुटिता संकुचितेत्यर्थः
पुरस्तादुद्वी मध्यापेक्षया तस्यानंतरस्यापेक्षया प्रयुक्त्वात् वरीयसीत्सयमुरुत्वस्य पुष्पकर्षः
रुचैव पुरस्तादुद्वीत्येतत् ततश्च मध्यापेक्षया पुरस्तादुद्वीतनोपि पश्चाद्दुरुतरा किमर्थं पुन
रिदमुच्यतेति यमार्थं व्यामाद्यतिममेतीवद्दृक्तमप्यमेव व्यामादिनियमपक्षे पश्चात्सरिमाणमुक्तं
स्मात्तन्माक्वपरिमाणं च पक्षमध्यस्य संव्हारितत्वं तदपेक्षया वोरुच मेतदमा प्रमेव विधेयं पृथ्व्या
श्रोणयो ग्यस्याः सा पृथुश्रोणिः विमष्टान्तरे सेति श्रोणितो विमष्टं न्यूनमन्तरं न्यवकाशो यस्याः सो
विमष्टान्तरे तथाविधावंसौ यस्याः सीत योक्ता संग्नास्येति मध्यदिशे हस्तेन संग्रहीतुं शक्या नू
शोदरीति यावत् एवमेतां प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन्देवेभ्यः प्रियां करोतीति अस्मिन्सूत्र।
मंसे हूवेवा परिमितशाद्वेः श्रुतिवाक्यानुसरणात्परिमाणवाचिनो अपरिमितीवा अपरिमिते
ष्टको वेतिवत् अन्ये त्वपरिमितं प्रमाणं हूयत्न्यत् कचात्सूर्वोक्तपरिमाणवातिशयेनाधिकपरिमा राम
णवा वायकाइति अपरिमितपक्षेपि सा वै पश्चाद्वरीयसीत्यादि त्साघनुसारेलेखिकं प्रनंमवसेव ४७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२१ सा प्राक्प्रवणा तां प्राक्प्राक्प्रवणां वेदीं कुर्यात् उदक्प्रवणा वेति सायंप्रा० २ कर्मणि सागेति अथौरं

अपरिच्छिन्ने देशे खननस्तरणादेः कर्त्तुमशक्यत्वात् प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वा तस्मिन्नापोऽनेनेवा
ति प्रवणानीचं प्रवर्त्ततेवाचनमुदकमस्मिन्निति निदेवनिम्नं प्राक्प्राग्यां दिशि प्रवणं निम्नं नीचमस्या
केप्रवणेति च श्रुतेः मध्यसंगृहीतां मध्ये संगृहीतां संकुचितां मध्यसंगृहीतां तामेवंविधां मध्यप्र
देशे संकुचितां वेदिं कुर्यादित्यर्थः मध्येसङ्गृहीतेति श्रुतेः संगृहसाधनप्रकारश्च परिशिष्टे उक्तः
५ आनीयरज्जुं पूर्वार्द्धे सश्वार्द्धे यावद्देव तु द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमंते तस्यास्तु शंकुशेषे आमयोन्नते नमाने
न तया रज्ज्वा षष्ठ्यांगयावाप्ट्युत्तुरीयेण भागेनालिख्य संगृहाविति कविहृदिश्रेर्त्पंतस्यो मध्ये ता
या रज्ज्वा षष्ठभागयेति पाठः अग्निममितो सौ अस्या वेदेः सो आग्नेये कोणे न कोणो अग्निमाहवनीय
मग्नित उभयतो भवतः अग्निं तो ग्निमङ्गसाउन्नयतीति श्रुतेः आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयो
र्वेधं सावुन्नयति उद्धृमाययतीति अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः आतो सावपि वेदेरेवावय
वौ श्रोणिवत् अतश्च तयोरपि खननस्तरणादयो वेदिसंबद्धाः संस्काराः प्रवर्त्तन्ते सूत्रकारेण्यपोस
वर्हीष्यंसप्रदेशे मा शिन्नं दिदृधातीति श्रवत् अंसयोरपि वर्हिस्तरणं सिद्धं दर्शयति अत्रापंसाधनो
पायः षडरत्निरज्जुमित्यादि द्वितीयारत्नेन्ते लक्षणं श्रोण्यं कनार्थं ततोरत्नेश्च तुर्ये भागे लक्षणमीक
र्षणार्थं ततो यारत्नं ते प्राच्यं तां कनार्थं ततश्च तुर्थभागे ने अरत्नौ अंस आकर्षणार्थं ततश्च तुर्भागे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेऽंसांकनार्थं ततः साहूरज्जो पाश इति अयं च पाशन्वि पर्यासेन साधनोपायः विपर्यासपक्षे
४८ तुषडरत्निं रज्जुमुभयतः पाशीकृत्वा प्रथमं साहूरज्ज्वं तेऽंसांकनार्थं ततो द्वूरज्जो श्रोणपंकनार्थं
48 ततो रज्जेश्चतुर्थभागे आकर्षणार्थं अरत्निच्छेव मांतांकनार्थमिति अपरिमितपक्षाश्रयणे च
प्राचीप्रमाणपुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणं त्रिगुणं चतुल्यं पश्चात्तिर्यक्प्रमाणं च प्राचीप्रमाणत्रतीयभा
गेनाधिकमिति युक्त्या कल्पनीयं तत्र च प्राचीप्रमाणं रज्जुं द्विगुणं कृत्वा रज्जो मूलात्पुरस्तात्तिर्य
क्प्रमीणस्यार्द्धे पश्चात्तिर्यक्प्रमाणस्यार्द्धे मूलरज्जोश्रांतिमच तुर्थभागस्यादौ आकर्षणार्थं लक्ष
णमिति अथ खननप्रमाणे पक्षांतरमाह आमूलोच्छेदनादोषधीनां प्राक्तवणामुद्वस्य स्मान्मू
ञात्सं दूकस्कृति न्यायेन वा शद्वोत्तानुवर्त्तते अध्याहिय ते वा अथवा आ ऊंषधीनां मूलोच्छेदना
द्वेदिं खनति अंगुलं वा अस्मिन्पक्षे विशेषमाह ऊंषधीनां मूलान्फच्छेत्त वै ब्रूयान् अब्बु युरस्तीधं
पस्योषधीनां मूलान्फछेत्त वा इतीमं प्रैषं ब्रूयान् स च प्रेषितर्युषधि मूलोच्छेदनपर्यंत निम्नां वेदिं
खनतितस्मात् अंगुली वेदिः स्यादिति अंगुलखननं विधाय तत्थानकुर्यादिति तं निषध्योषधीनेस
भूमूलान्फया लौच न तस्मादोषधीनामेव मूलान्फछेत्त वै ब्रूयादिति श्रुतेः मूलानि च भूमिमध्येभू राम
रमपिथीव न्यसरंति तावत्सर्यं तं वेदेः खननं कर्त्तव्यं अन्तस्मं गुलखात मूलोच्छेदनयोर्विक ४८

स्यः मैषश्च मूलोच्छेदनपर्यंतखननएव तन्नैवश्रूयते अन्तौषधिमूलोच्छेदमाहापस्तंबः
स्फ्येनोद्यामांसवमुद्धरति तया खनति द्व्यंगुलां चतुरंगुलां पापदात् नं सन्नीय तेना वरखनित
व्यंत्रो वेदिखननपरिमाणोपलक्षणार्थः तेन दार्शपूर्णमासाद्य व विद्यावति र याते मूलोच्छे औ
याभुल्वं तावती पृथमात्री रथवर्त्मनात्री प्रादेशमात्री वा पुरीषवती नेतामात्र अतिदक्षिण
तो वर्षीयसी प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वेति अहार्यपुरीषां पशुकामस्य पशुकामस्य यजमा
नस्याहार्यपुरीषां वेदिं कुर्यात् आहार्यमन्यस्मात्प्रदेशादाहरणीयं पुरीषं यस्याः सा तथा तत
श्च भागतु माज्र्जनाद्वेदेः सकाशाद्वेदिपुरीषमपसार्यान्यत्पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयं
एतच्च पुरुषार्थं मण्यपनेकांस्यादिवत् अतश्च विकृतौ न भवति निःकामेनापि वेदिः पुरी
षवत्स्येव कार्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न तत्तेति क्रियते वचनाभावात् तथा च श्रूयते पु
रीषवतीं कुर्वीतेति खाता वेदिर्नोहिः श्लक्ष्णीकरणीया किंतु पांसुले व कार्येत्यर्थः आपस्तंबः
पांसवो वेधं सा वृन्नयति मतीवीश्रोणी पुरस्ताद्ंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नतरा भवति
यन्मूलमतिशेते स्फ्येन तच्छिनत्ति न नखेय स्पुरीषमिति शेत उत्करे तं निर्वपति तं तृणपुरीषा
दिकमपसार्य वेदेरुत्तरतो वितृतीये परिसमूहनापसारितस्य तृणपुरीषादेरुत्करं राशिं करो

२४ न्याहार्यपुरीषां पांशुकामस्य कुर्यादिति वेदीं परिसमूह्य वितृतीये निरसनस्तु उत्करं करोति अन्वा
हार्याधिश्रयणानंतरं प्रथमां वेदीमानंके रौ ति मे च्चेर्यूप यथोक्तं ततोऽग्निवेदींपरिसमूह्य सह मे बेदीं
मध्यपर २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति उत्कीर्यतरस्तु उत्करः वित्तीयं च वेदेः मन्कृत्वा त्तदीयमेण ईपस्माहवनीयांतराले वित्तीयं
४९ 49 च मुत्तूत्कृतोत्करंगार्हपत्याहवनीययोरंतरं योंसप्रधावागंतुसमंत्रे धाविमज्यायर वित्तीय
लक्षणेनदक्षिणाय म्यतस्मिन्नग्निर्विपर्यस्तोत्तरत उत्करं इत्येकः प्रकारः अग्निवांतरत्रिभागोनया
रज्वापूर्वोदेसमचतुरस्रं कृत्वा प्रोणामग्निर्विपर्यस्तोत्तराः सउत्करइतिविपर्यासश्चैवं पूर्ववित्ती
यलक्षणेनोत्तरत आयम्येति प्रथमेप्रकारेण ईपस्माहवनीययोरंतरत्रिभागोनप्रावरज्वापरर्द्दे
समंचतुरस्रं कृत्वा तस्यचतुरश्रस्योत्तराः सेउत्करइतिद्वितीयः प्रकारः आपस्तंवः वनदेवसवि
तरित्कत्तरपुरस्ताद्वितीयदेरुदग्ग्रीपादपरिसिनेवावेदेन्निर्वयतिसउत्करइतिलौगाक्षिः दूर्वोत्तर
तोनिर्वपतिसउत्करइतिमानवेउत्तरतोलेखानामाग्नीध्रः प्रक्रममात्रे उत्करे पाणिकोम्यन्हत्वो पविश
नीतिलेखास्थानं च तैनेवप्रागुक्तपूर्वीर्द्धेदिदेवित्तीयमात्रेप्रागुदीच्वीः स्फ्येनतिस्रोलेखालिखनीति
नी वित्तीयं च सामर्थ्यीहृदग्गारांतत्त्व पूर्ववित्तीयं परिशिष्टकारवचनान् आधायीभिप्रायाद्भवचात्ता
तोत्करएवं तरेण संचरइतिमन्निहितोहि चा लस्य जपतीदस्सवाहुरितितनोद्युर्देवस्वत्वा आदृदे
धरकृतमित्सनेनमंत्रेणसत्तणं सवमादापसव्येपाणौकृत्वा दक्षिणेनपाणिना नमेवसव्यहस्ते राम
स्थितं सत्तणं स्फमालक्ष्यत्स्त्वाइं दस्सवाहुरित्समुमंत्रंजपतिसहितास्वरेण सत्तणामित्कत्वा ४९

त्रणस्य सहत्वमात्रं आदानं तु स्फ्यस्यैव प्रयोजनं तृणादानविस्मरणे तूष्णीमेव + चालस्तोकरः पूर्व
वित्तत्तोत्थमवनीति कर्क्ः देवस्य त्वेति स्फ्यमाधायसतृण ऽ सव्ये कृत्वा दक्षिणेन + तृणादानं सम
स्फ्यमादत्ते देवस्य त्वेति तं ऽ स व्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति सं ऽ श्यतीति । अत्र तत्वा
त्तं संश्यतीति श्लो तनूकरणे तीक्ष्णीकरणे तीक्ष्णार्थः जपप्रयोजनं तनूकरणसंस्कारतदर्थं दक्षिणा
भिमर्शश्च ततश्च तदर्थमनुकारः कर्त्तव्यः सं ऽ श्यतीति प्रत्यक्षनिर्देशादिति हरिस्वामिनः । प्रित्य
श्चेत्य आददे ऽध्वरकृतं देवेभ्य इत्यस्फ्यहस्य तितः प्राक्षेपि दक्षिणग्रहणे सव्यहस्तस्यैवालंभन
विधानार्थमन्यथा भूमौ निधाय यथाप्यालंभः प्राप्नोतीति तदेतद्ज्ञापनार्थं संवपयुजुहरणार्थं अत एव त
दभावे भावः । नोपस्पृशेत्पृथिव्यामात्मानौ तेन संवपजुहरिमन् संवपजुहरिष्यन् संवपजुहरण
माकर्तेनाभिमृषेण वज्रेण पृथिव्यामात्मानौ पृथिवीमात्मानं नोपस्पृशेत्तेन संस्पृशेन नात्मानमु
पस्पृशति न पृथिवीमिति श्रुतेः वेद्यंतरणं निदधात्फदकु पृथिव्यै वर्मासीति तदानंतरं वेद्यां वेदि
मध्ये उदगुदगग्रं निदधाति पृथिव्यै वर्मासीत्यनेन मंत्रेण उदगिति नियमः । श्रोतः पाक्षिक प्राक्
त्वानिवृत्त्यर्थः ततश्च उदस्त्वाप चारेश्रो तंमुवइति मापश्चित्तं भवति पृथिवीं स्वपजतीति तृणे
तर्हिते महरति पृथिवीदेवयजनी रक्षनेन मंत्रेण ध्यर्मुतृणे तर्हिते नूप्रदेशेन रणास्मापसादुद्धमोस्फ्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नप्रहरति अपमन्त्रणमंत्रहीनमप्रहरति सप्रहरति पृथिवीत्यादिकृतेः न्त्रणमंत्रहीनमतस्यापरिग्र
५० हर्त्तव्यमिति निमाचवाचामीः पित्तमूत्सा चामी ऋषि अंतर्हितत्रणे प्रहरतीसेव मेव व्याख्यातवंतः
कर्कोचार्यास्तु प्रहरणं च वेघानतृणे अंतर्हितेइति सूत्रितत्वात् इतरथा हित्तणे प्रहरतीसे
वमवक्ष्यत् अथ पुनरंतर्हितवचनात्तादर्थ्यमेव तृणस्य न प्रहरणाधिकरणता एणएव प्रह
रणामिति संप्रदायः इति अत्राहापस्तंबः पुरस्तात्स्तंबमजुषो वेदेन वेदिंत्रिः संमार्ष्टि परिष्ठा
द्वा पूर्वार्द्धाहू देविंस तीयादि शाक्तंबयजुर्हरति पृथिव्यै वर्मासीति तत्रोद्गगंमागस्तं वा दर्भे नि
धाय पृथिवदेवयजनीनि स्फ्येन प्रहस्या पहतोररुः पृथिव्या इति स्फ्येन सत्तृणान्यां सूनपा।
दाय व्रजं गच्छेति हरतीति एवमेव सर्वेषु शाखांतरसूत्रेषु पित्तयज्ञे पृथिवि देवयजनीसू
ह्रंग्र मम धानार्थंस्वा हूदेः पृथिवीशब्दोत्र वेदिवाचकः तत्संस्कारार्थमंत्रेः व्रजं गच्छेति पुनीष
मादत्तो यत्र स्फ्येन प्रहारं कृतः तस्माद्देदिस्थानात्स्फ्येनोत्खात पुरीषमुद्वा ताभ्यां सूनादत्ते
हस्तेन गृह्णाति व्रजं गच्छेति मंत्रेण वर्षतु ते इति वेदिप्रेक्षते वर्षतु ते इत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युर्वेदि
प्रेक्षते यतः स्थानात्पुरीषं गृह्णाति तन्मेवदेवदेप्रदेशं विलोकयति वधाने स्फकरे करोति तदेव ह एमः
स्तगृहीतं पुरीषं वधाने सनेनमंत्रेण त्करे करोति उत्करस्योपरि प्रक्षिपति प्रहरणशेषो नाविशे ५०

50

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षोपदेशात् प्रहियते नेनमंत्रेणेति प्रहरणमंत्रः प्रहरणशब्देनात्राभिधीयते व्रजं गच्छेत्सा।
दिमामौणिसंतोमंत्रः प्रहरणमंत्रस्य पृथिवि देवयजनीस्यस्यैव शेषो वा भवति कुतः अविशे
षोपदेशात् सविशेषेण प्रहरणे एवोपदिश्यते यतः प्रहरति पृथिवीत्यादिना अथवा एवं देवय
जना अविशेषोपदेशात् व्रजं गच्छेत्स नेन पुरीषमादत्ते वर्षंतु तइत्यनेन वेदिं प्रोक्षते वधानेत्य
नेनयां सूनुकरे करोती त्येवं विधो विशेषोपदेशो विशेषविधानं यत्तत्पथे नास्ति केवलं प्रहर
ति पृथिवीत्येवमेव सर्वोपि प्रहरणमुपक्रमपठितोस्ति अत एवं ज्ञायते प्रहरणमंत्रस्यैवायं
शेष इति अपरे त्वेवमाहुः यद्यपि यत्तत्पथे विशेषोपदेशो नास्ति तथापि शाखांतरे विशेषोपदे
शो अविशेषस्य चाविशेषपरतो व्याख्यातस्मात् हेदेनैवाव्ययवशः पुरीषादानादेः पृथक्को विनि
योगः अपारुरुमिति द्वितीयं प्रहरणादि अपारुरुमित्यादिभिर्मंत्रैः प्रहरणादि प्रहरणादारस्य
पुरीषस्योत्कर करणांतं द्वितीयं कर्म भवति अत्राहिग्रहणात् पुरीषादानादीन्यदार्थां त्वस्य मंत्र का
दर्शयति अन्यथा अपारुरुमिति द्वितीयं प्रहरणे एवमवक्ष्यत् अथ द्वितीयं व्रजस्यापारुरुमिति
मंतत्वात् अपारुरुमस्य रण्य आसुर इति कात्यायन वचनात् दासुरेषं मंत्रः तथा च श्रूयते अररु
हैवे नामासुररक्षसमासेति ततः प्रोक्षारणानंतरमप उपस्पृशेत् पित्र्यज्ञेन च देवपितृयजना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिस्येव पूर्हः अभिमस्यस्य अग्नीदुत्करमररो दिवमिति ततोऽग्नीदररो दिवमिति मंत्रेणोत्करमति
५१ 51 न्यस्यति अतिनिदधाति पाणिस्थामुत्करस्यपिधानं करोति उत्कराभिमुखो हस्तौ निदधातीत्य
र्थः तमग्नीदभिनिदधात्यररो दिवमिति श्रुतेः अभिनिधानं च द्वाभ्यामेव हस्ताभ्यां भवति नैके
नयत्नः प्रस्तरस्तरणानन्तरं मभिनिदधाति विविदधायाहृतिनिहितएवस्यैव नपाणिनाभव
स्य दक्षिणे न तु हस्मतिगृह्णातीति अत्रैवकारेण सव्यहस्तं प्रस्तरे पूर्वोक्तिनिहितमेव दर्शय
ति इहापि वतमर्गदितिनिधानमेव श्रुतं ततो द्वाभ्यां हस्ताभ्यामुत्करस्यावबाधनं नीचैरुक्रम
णां कर्त्तव्यं तथा चापस्तंबः अररुस्ते दिवं मास्कीन्निति स्कन्नमाग्नीध्रो जलिनाभिगृह्यास्यैवंहित्ती
यं तृतीयं च हरति चतुर्थं हरं त्र्युत्स्ववं दृत्तशेषं हरतीति इदमथासुरं यजु अपाररुम अरणे आसुर
इत्यस्माश्वान् अतउद्देको परर्थं नं भवति इत्यस्तस्मादिति तृतीयं प्रहरणादीत्यनुवर्त्तते इदस्य
स्तपामि स्मादिभिर्मन्त्रैः तृतीयं प्रहरणादि उत्करे निर्वपनांतं कर्म भवति अथ तृतीयप्रहरणे
इत्यस्मादिति श्रुतत्वात् तूष्णीं चतुर्थे सतृणं चतुर्थे द्रव्यकरणां तं कर्म तूष्णीं भवति इयं तु विशे
षः सतृणं उदग्रहितेन तृणेन सहितं पुरोषं उत्करे करोति तूष्णीं चतुर्थमिति श्रुतेः सर्वेपरि राम ५१
ग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चास्फ्येन गायत्रेणेति प्रति मंत्रं ततोऽध्वर्युर्वेदस्तृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेः परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति एवं ब्रह्माणं मां मंत्रेण परिगृहाणेति तेनानुज्ञातः स्फ्येन करणभूते
न क्रमेण दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च वेदिं परिगृह्णाति परिसमंतात् स्फ्येन रेखाकरणं द्विग्रहणी
वेदिरिति ज्ञापनार्थं परिगृह्णाति तथा च लौगाक्षिः स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति यावतीं करिष्यन्नि
ति पूर्वं परिग्रहमिमस्य कर्मणः संज्ञा संव्यवहारार्थाः पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्णीयात्सा होत्रेण गाय
त्रेण त्वा छंदसेति प्रतिमंत्रं एकैकेन मंत्रेणैकैकस्मिन्पार्श्वे परिगृह्णामीत्यर्थः तेन गायत्रेणे
ति दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे नैर्ऋतकोणादारभ्य पुरस्ताद्वेदिमध्यं यावत् स्फ्येन रेखां करोति तम्
स्त्रैष्टुभेनेति नो पश्चादपरपार्श्वे दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरश्रोणिपर्यंतं ततो जागतेन स्फ्येनोत्तरश्रोणे
रारभ्योत्तरत उत्तरपार्श्वे वेदिं परिगृह्णाति पुरस्ताद्वेदिमध्यं यावत् सर्वैस्त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृ
2 ह्णाति तथा गायत्रेण त्वा छंदसा परिगृह्णामीति दक्षिणत इत्यादिश्रवणान् छंदोभिरस्ति ततः परि रि
गृह्णातीति अभितः समंतात् तथा पित्र्येषु दिक्ष्विति द्रष्टव्यं अग्निं पुरस्तात् समाधायेति वचनादि
ति हरिस्वामिनः तेनासपर्यंतं वा परिग्रहणं कार्यं वेदस्याग्रांत्रिरुन्निरव्याहहरत्रिरिति वेषां वेदि
मध्ये त्रिरुल्लिखस्फ्येन निस्रो लेखाः प्राचीरुदक्संस्था उदीचीर्वा प्राक्संस्थाः कृत्वा अग्नीध्रं प्रस
ह्वर्युरेह ब्रवीति हरत्रिरिस्य वं ह वाग्नी लेखाः तमः शति आग्नीद्रेवं प्रेषितः सन् ताभ्यो लेखाभ्यः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पांसूंस्त्रिर्हृत्वा उत्करे प्रक्षिप्यानन्तरं लेखां संमृशति संमर्शनेन समीकरोतीति पितृयज्ञाग्नि
५२ विस्पयोः एतदुक्तं लेखाकरणं हरति त्रिरिति मेषाग्नीधस्त्रिर्हरणं संमर्शनं च पितृयज्ञाग्निविस
योरेव भवति तन्नैवं श्रुतत्वान्न दर्शपूर्णमासयोः कुतः श्रुतत्वादिति तथा हि पितृयज्ञे ताव
त् सतत एव प्राक्तनं बर्हियजुर्हरतीति प्रकृतस्य पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति यद्धी
र्यं भवतीति श्रूयते अग्निचित्साम्यमपि अथ प्रापणीय निर्वपति तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते
वाचं विसृज्य स्तंवयजुर्हरति स्तंवयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वा द्हरत्रिरिति
हरति त्रिरग्नीध्र इति अतो नैवं श्रूयते तन्नैवमवतीति माधूक्तं पितृयज्ञाग्निविस्पयोरिति ग्नि
विस्पयोरेव न संस्काराधिक्यं न तत् श्रूयते पोरेव वेद किं तर्हि अत्रानसंस्काराधिक्यं वचनादिति प्रा
प्ते आह वा तत्र दर्शनात् अत्र वाशब्दपूर्वपक्षनिरासार्थः न पितृयज्ञो दर्शपौर्णमासयोर्भव
ति कुतः तत्र दर्शनात् तयोरेव तत्र पितृयज्ञाग्निविस्पयोर्हि अन्यविधिपरवाक्ये लेखाकरणा
दीनि दृश्यन्ते यतस्तत्र प्रकृतितः प्राप्तानां दर्शनमेव न तु विधानं कुतः वाक्यस्यान्यपरत्वात् कथ
मन्यपरता पितृयज्ञे तीवन्सयज्ञोपवीती भूत्वा ज्यातिगृह्णानीति प्राजन्मदक्षिणायज्ञोपवीती त्ववि राम
धानपरं त्ववचनं यतः कर्मणः पित्र्यत्वेन प्राचीविधीयते अन्यस्तां वयजुर्हरणादि सर्वं प्राप्त मे ५२
ग्निविस्पयोरेव न संस्काराधिक्यं किं तर्हि अत्र ~~दर्शपूर्णमासयोर्भवति कुतः दर्शनात्~~ तयोरेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वानूयते अग्निविसायामहावेदेः स्फ्यादिस्पर्शनांतस्य कर्मणावसरमिचमेव प्राप्नोति तत्र वेधना
यज्ञोपवीतविधानार्थवचनं तत्र हि सोमिकावेदेरोपवसथ्याः सूर्वेहस्फ्यादानादि कर्मप्रकृतितः
प्राप्नोति प्रायणीयहविष्कृदंतेच वचनेनविधीयते अतस्तत्र प्रकृतितः प्राप्तानां दर्शनमेव नापवी
विधानं अनोर्दर्शपूर्णमासयोरपि लेखाकरणाहरणे प्रहरणं संमर्शनमपि भवंतीति सिद्धं वरुणप्र
घासेषु हरत्रिस्त्रिरिसेवं प्रेषादेयः आयसंवस्फनीत्रमांत्वचमुद्धंतिसमुद्धत स्याग्नीध्रउत्करेत्रिस्त्रि
वपतीति मानवेखननिह्यंगुतंच तुरं चोद्धृताद्याग्नीध्रस्त्रिर्हरतीति तेनिरिसूत्रेपि अथप्राचीस्फेन
वेदिमुद्धंतिः अथयाग्निमाहाग्नीदितस्त्रिर्हरेति तस्त्रिराग्नीध्रोहरति यद्याग्नीध्रस्त्रिर्हरस्तनं प्रेषमा
ह ब्रह्मन्नुत्तरमित्यादि वेदिकरणं यथोक्तमत्रेत्यनुवर्त्ततेयथोक्तं यथापूर्वमुक्तं वेदिकरणं तद्त्रा
स्मिन्नवसारलेखासंमर्शनानंतरं भवति किंच पूर्वमुक्तम्त्रंगुलखातां खनति ओषधीनां मूलोच्छे
दनपर्यंतं वाखनतीति तदस्मिन्नवसारकर्त्तव्यमित्यर्थः उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णातिसुब्रह्मण्योनाज
खतीति प्रति प्रतिमंत्रं पूर्ववत् अत्रापि ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्यनुपरि
गृह्णाणेत्येवं तेनानुज्ञातोध्वर्युः पूर्ववदेवेदिं परिगृह्णातिस्तुब्रह्मचासीत्यादितिमंत्रैः प्रतिमंत्रंतम
नुविधोत्तरेणपरिग्राहेणपर्यगृह्णन्सूक्ष्माचासीत्यादिश्रुते उत्तरं परिग्रहमित्यस्य कर्मणः संज्ञा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत्तरपरिग्रहादि करोतीत्याह। स व्यवहारार्थः पूर्ववदिति स्फ्येन दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चेति
५३ प्रतिमन्त्रमित्येतावतापि सिद्धे यत्त्रयाणां मन्त्राणां प्रतीकोपादानं तत्सर्वादिना पूर्वेण न्याये॥
53 न मन्त्रान्तराणां नार्थ इत्यर्थः हि स्तु इमा वाक्शिशिवा चेत्यत्रापि वाक्यसमाप्तिसंभाव्ये तान्त्रया
णां प्राक्प्रतीकोपादाने च कृते एष संदेहो न भवति पुरः क्रूरस्य स्वनुमार्ष्टि पुराक्रूरस्य सनेन मंत्रे
ण स्फ्येन वेदिमनुमार्ष्टि समीकरोतीति तां प्रतिमार्ष्टीति श्रुतेः प्रतिः पूर्वक्रियाविपर्यावर्त्तते पूर्वं य
खनता विषमा कृता अयुमाना समीकुरोतीत्यर्थः अन्नाहमनुः पुराक्रूरस्येति स्फ्येन वेदिं प्रती
चीमनुमार्ष्टि इति आपस्तंबश्च प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन योयुष्म इति तैत्तिरिसूत्रे च अथ प्रतीचीं वे
दिं स्फ्येन योयुष्मत इति तेन पुरस्तादारभ्य पश्चात्संस्थमनुमार्जनं कार्यं खश्रुतौ सूत्रे च विशे
षानुपदेशात् पशुकामस्यानुमार्जनान्मा वदेः पुरीषं निः क्षिप्य करे प्रक्षिप्य तस्मादेशात्पु
रीषमानीय वेदिः पूरणीया ततोऽनुमार्जनेन समीकरणमिति अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्धारयन् प्रो
क्षन्तः अध्वर्यो रत्न आग्नीध्रोऽध्यधिवेदि वेदेरुपरि शाखासमीपे वा नीत्वैः प्रोक्षणीर्धारयति पूर्वं स्रुक
म संचरे प्रोक्षणीर्निधायेति नारायणवृत्ती तत उत्साद्य वेदेरुपरि शाखा धारयन् अथ स्फ्यमुद्यम्याह एम ५३
प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्येनोदेहीति यदीच्छेत् अध्वर्यु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यदि प्रैषवचनमिच्छेत्तदा प्रोक्षणीषु वेदिमग्नीधा धार्यमाणासु चेदं सकाशात्स्फ्यमुपगृह्य
स्तेनोर्ध्वमुत्साद्याग्नीध्रं प्रति प्रोक्षणीरासादयेत्यादिश्याज्येनोदेहीत्येतं प्रैषमाद ब्रवीति यदि
प्रैषं दातुं नेच्छेत्पण वैषम यदि कामयेत ब्रूयादेतत्पथ कामयेत नापि नाद्रियेत स्वयमुत्स्येवैतद्वेदे
दमतः कर्म कर्त्तव्यमिति श्रुतेः प्रैषपक्षे तदभावत्ततो न ब्रूयात्तदा स्वयमेवाग्नीध्रो प्रेषितोपि स्मा
हननाद्विवस्तोत्तलीरासादयेद्योयं बर्हिरुपसादयेत्सादिता यासं श्रेषपक्षेन प्रोक्षण्यासादनादीना
मग्नीध एव कर्तृत्वं इति हरिस्वामिनः स्वयमेवाग्नीन् श्रुति विहितं वेदेदमतः परं कर्त्तव्यमिति
अतो प्रेषितोपि कुर्यादिति अन्ये त्वप्रैषपक्षे यदार्थीनाममध्वर्युकर्तृत्वमाहुः स्वयमेवाध्वर्युर्वेदेद
मतः कर्त्तव्यमिति कात्यायनानन्तपत्नीशब्दस्माने कृपत्नीकेष्यनूहः एकवचनान्तस्यैव समाम्ना।
नात्तन प्रकृतावपूर्वत्वादिति न्यायात् अयशब्दो धार्यमाणास्वेव प्रोक्षणीषु सर्वप्रैषाणां प्रापण
र्थः अन्यथा प्रैषसमनन्तरमेव प्रैषार्थानुष्ठानस्य सर्वत्र न्याय्यत्वात्प्रोक्षणीरासादयेतिश्रवणानं
तरमेव प्रोक्षण्यासादनं प्राप्नोतित्तन्माभूदृत्सर्वप्रैषानन्तरमासादनं यथा स्यादित्येवमर्थो यशब्द
अत्रेध्मा बर्हिः शब्दो वरुणप्रघासेषु विपरिणम्यते आज्य शब्दश्च प्रोक्षणीशब्दस्तु नोत्थ्यते बहु
वचनान्तत्वात् तत्र श्वैवं प्रोक्षणीरासादयेध्मा बर्हिषी उपसीदयस्रुवः संमृड्ढि पत्नीं सं नह्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु त्वं नायं प्रैषः किं तर्हि प्राप्तकाले लोट् व्यत्ययेनोत्तमस्थाने तेनाविरोधो न भविष्यतीति मत्वोत्तरं नायं प्राप्तकाले लोट् किं

ज्यास्ता मुदेहीति गृह्णमेवा यो यां स्रुचम् एकत्वस्तु सत्वं संमृड्ढीत्यूहः उपसदिन्तु न्यग्द्वये स्रुवौ संमृ
५४ ड्ढीति अनेकयजमानके बर्हीषूहः व सानुयासु इध्मान्बर्हीष्युपसादय अग्ने रुद्र हीत्यूहः अत्रे
54 दं संदिह्यते किं यएव प्रैषे स एव प्रैषार्थे उतान्यः प्रैषे अन्यः प्रैषार्थ इति किं तावत्प्राप्तं एक एव प्रे
षप्रैषार्थयोरिति कुतः समाख्यानात् अन्यदन्यस्कन्तवाच्य न नुखात्मनि प्रैषा विप्रतिषिध्यते न
हि कश्चिदात्मानं प्रेषयति नायं प्रैषः किं तर्हि प्राप्तकाले लोट् व्यत्ययेन मध्यमपुरुष उत्तमास्थाने
भविष्यति अतउभयमेकेनैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह यथा प्रेषितमन्यः पराधिकारात् यथा
प्रेषितं प्रोक्षणपासादनादिकं तदन्यः करोति अन्यश्च प्रैषं करोति कुतः पराधिकारात् परस्य
ह्यसावर्थः परमन्यमेवाभिचिक्रुस प्रैषः प्रवर्त्तते नहि कश्चिदात्मानं प्रेषयतीदं कुर्विति तर्हि प्रे
षण एव कुतः संप्रैषणे वै ष इति वचनात् तस्मादन्यः प्रैषे अन्यः प्रैषार्थ इति एवं स्थिते इदं सं
दिह्यते किमग्नीत्प्रैषे अध्वर्युः प्रैषार्थे उताध्वर्युः प्रैषे आग्नीध्रश्च प्रैषार्थ इति किं तावत्प्राप्तमा
ग्नीध्रः प्रैषे ध्वर्युः प्रैषार्थ इति कुतः समाख्यानुग्रहात् एवं स्रुक्समार्गादिषु बहुषु समंत्रकेषु
पदार्थेषु समाख्यानुगृहीता भवति प्रैषे स्यात् अथाध्वर्युः प्रैषार्थ इति प्रैष्यपात्रे बाध्यते इतर एम
था समाख्या विरुध्यते तस्मादाग्नीध्रः प्रैषे इति प्राप्ते आह स्वयंवाविरोधात् स्वयं वाध्वर्युरेव ५४

प्रैषमात्रे बाध्यते इतरथा समाख्या विरुध्यते तस्मादाग्नीध्रः प्रैष इति प्राप्ते आह स्वयं वाविरोधात्॥
स्वयं वाध्वर्युरेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुतः अविरोधान्नस्यैवं क्रियमाणेपि समाख्या विरुध्यते कथं प्रैषस्य यं रत्तसाख्यात्त्वयाप्रैषार्थो नपि
कारयति एवं प्रैषे तदर्थानुष्ठाने चाध्वर्युसंबंधस्य विद्यमानत्वात् समाख्यानं विरुध्यते कुतः त
मा योजको हेतु अत्र कारयतीचेति प्रयोजकत्वस्यापि कर्तृत्वस्मरणात् इतरथानुपदार्थमात्र
कर्तृत्वात् प्रैषे समाख्याबाध्येनातस्मादध्वर्युरेव प्रैषे अग्नीदग्नीन् प्रैषार्थ इति किंच संप्रैषावच
नाच्च संप्रैषेषु अध्वर्योर्वचनाद्ध्वर्युरेव प्रैषेत्स्यात् यदि चाग्निहग्घाविहरप्रति प्रस्थातः पसु
नेहि नेष्टः पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतुश्चमसंन्नययुहि यजमानहोतारेतयजेसामवेवाध्वर्योप्रो
क्षणीरासादयेत्येवं संप्रैषमध्येएवाध्वर्योर्वचनं स्यात् तद्वावचनादध्वर्युः प्रैषार्थेस्यादपि न चैवं
तस्मादध्वर्युरेव प्रैषी अग्निन्प्रैषार्थे इति अपि च संप्रैषणेवैष इति वचनादपस्य प्रैषत्वंनिश्चितं
तनश्च अग्नीदग्नीन्प्रैषंकुर्यात्तदानि कृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणमप्रयुक्तमापद्यते तच्चानिष्टं तस्मादु
त्कृष्टोध्वर्युः प्रैषणेति न ष्टोग्नीन्नदर्थानुष्ठानइत्येवयुक्ताः सिद्धांतः जैमिनिनापिंतत्नीयस्याष्टमेए
वमेवसिद्धांतितं प्रैषेषु पराधिकारादध्वर्युस्तु दर्शनात् गौणो वा कर्मसामान्यादिति प्रैषार्थस्तु हे अग्ना
ग्नीध्रत्वं प्रोक्षणार्थी अपश्चासादय अग्निस्समिधनार्थमिध्मावेदिस्तरणार्थं बर्हिश्चाहवनीयस
मीपेसादय जुव्हाद्यास्रुचः संमार्जनसंस्कारेणसंस्कुरु यजमानस्य या पत्नी तां योक्त्रेण संनह्य व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धानमत्स्यागच्छिमेवमाज्यंतेन सह छंदेस्यंडे वेदिदेशे आगच्छेतिमाकृत्तरणाद्देदिनावमर्शेन्
५५ माकृत्तरणादनुमार्जनादूर्द्धस्तरणाद्दर्वी वेदिं नावमर्शेन् नस्पृशेन् श्रतानि च हवींष्यासवरणा
55 न् श्रतानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि वित्वावमर्शेनून स्पृशेन् आप्रचरणान्नमावन्न प्रधानप्रचरणान्न
भवनितावद्धूत्तेन न स्पृशेदित्यर्थः सेहाग्नईजिरे इति प्रकृतानि हवींषि क्रियावेदिरिति च प्रकृ
त्या क्रियमाणइत्या बर्हिषस्तरणादि तिनस्मादनवमर्शमेव यजेतेति च श्रृतत्वान् परिश्रृतं वीजमा
जीविकेत्यर्थः कृष्णारुर्हसस्कारसंस्कृता अग्न्युत्सुगमंश्रृता नातिक्लृप्तेति च विशेषो मादाना छ्रथ
मीणेषु हविःषु संस्क्रियमाणयां च वेदौ स्पर्शेन दोषः अंगुष्ठांगुलिभ्यां मांसमहिताभ्यामव
घंत्येके अवमर्शननिषेधप्रसंगात्तत्प्रतिप्रसवार्थमेतत् एके साखिनो मांससहिताभ्यां मोपल
क्षितांतः प्रदेशसंबंधाभ्यामंगुष्ठांगुलिभ्यां नखाभ्यामस्पृशंतो हवींष्यवघंति अग्नेनुश्रृतावदा।
न संज्ञेकेन वारणेन प्रादेशमात्रेणावोष्टेन तथाचोक्तं सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसेदृविषुस्याक्कवस्त
या हस्तकाष्ठपुरोडाशमवदातुं कल्प्यत इति अत्र स्रुवेणावघति खधितिनावघति हस्तेनाव
घति काष्ठेनावघतीति वक्तव्ये वदानसाधनीति श्रूयते तेषां सामर्थ्यादुरीस्पृशन् अवस्थाज्ञेया राम
आपन्नं गणंनिस्सेतस्तरणात्प्राग्वेदिमध्येतृणपर्णकाष्ठादियदापन्नंपतितं भवति तद्दधर्युः ५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तरणेन्नेव बर्हिः स्तरणं कुर्वन्ने वोत्कर निरस्येत्ततः प्राक्स यदि पुरा बर्हिषः स्तरणात्किंचिद्वा
पद्येत बर्हिरेव तत्कृत्स्नेन पास्येद्यथा यदा बर्हिः स्तरणं सर्वदातिति तिष्ठंतीति श्रुतत्वान् स्तरणा
त्प्राक्प्रतितत्तृणापसारणार्थं हस्तेनापि न स्पृशेत् स्तरणे क्रियमाणेनुपादेनाप्यतिष्ठानं न दो
षाये स्यर्थः द्विषतो वध इति स्फ्यमुदंचं प्रहरति द्विषतो वध इत्यनेनैव मंत्रेण ध्वर्युः प्रेषार्थमुद्यंन
स्फ्यं वज्रं प्रेषां तेउदंचं प्रहरति उद्गमनं भूमौ प्रक्षिपती स्यर्थः अथोदंचं स्फ्यं प्रहरतीति श्रुतेः उ
त्करोपस्पर्शनं चाभिचारपक्ष एव नान्यदेत्युक्तं प्राक् अत्र स्फ्यस्य प्रक्षेपणमुत्करे कर्तव्यं तथाचा
हापस्तंवः द्विषतो वध इति पुरस्तात्प्रत्यंचमुत्करे स्फ्यमुदगग्रं निरस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्निति।
मनुरपि द्विषतो वध इति पुरस्तात् प्राङ्मुखः स्फ्येनोत्करमभिहत्य संप्रक्षिप्य प्रत्यासादयतीति लौ।
गाक्षिरपि स्फ्यमुत्करे प्रत्यंचमपहत्य तत्कृष्णाहस्तावघ्नानि दधाति अग्रहस्तार्थं चैतत् इष्मस्याशसंभ
वात् प्रयाजादिवदारादुपकारकं च अतो यावदुक्तेनिवृत्तेते अग्रवनिज्य पाणी अपरेणप्रणीताः
स्तृणिदधानि ततउत्कारे पाणी अवनिज्य हस्तावुत्करेहिः प्रक्षाल्य प्रणीता अपरेण प्रणीतानां प
श्चादुत्तमीय एवस्फ्यं निदधाति आसादयत्स ध्वर्युः इध्मा बर्हिश्च पूर्वमिधाच कारेण परेण प्रणीतां
निदधाति आसादयती सनुरुष्यते आग्नीध्र इध्मा बर्हिश्चा परेण प्रणीताः प्रणीताभ्यो परस्मीदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शिरस्समीप एव निदधाति उपविश्य आसादधाने तत्र विशेषपूर्वं प्रथममभिधं प्रागग्रं निदधातित
५६ तो वर्हिरपि प्रागग्रमेवेध्मादुत्तरं निदधाति तथा चोपसंवः हस्ताववतिज्यस्कंभ प्रक्षलयस्त्रग्रम
56 मतिमश्शमुत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्मा वर्हिर्निदधाति दक्षिणमित्य पुत्तरं वर्हिरिति एवमेव
सर्वसूत्रेषु विद्यते प्रणीता दक्षिणेन वाहसा अथवा प्रणीता दक्षिणेनामाहवनीयस्य वांतराले
नप्रदक्षिणामिध्मा वर्हिराहस्य निदधाति प्रणीतानां पश्चाद्देवतथा वैतेत्तिरिसूत्रं आहरं सेतद्व
र्हिरंतरेण प्रणीताश्चाहवनीयं चेति अप्रमवायार्थोपंपत्नः क्व वंप्रतप्यपूर्ववहूदागेनरंतरतःप्रा
कसंमार्ष्टि निशितइति विपर्ययस्य वर्हिर्मूलैः प्राडुःक्रम्य ततो ग्नीत्कवं पूर्ववदिति प्रस्कष मिस
नेन मंत्रेण निष्टप्तमिसनेनवा मंत्रेण गार्हपत्ये प्रतथा व उपस्पृश्य ततो ग्निदेशात् प्राडुःक्रम्य प्राच्या
गत्वा वेदाग्रे रग्ने प्रतिपत्तिविधानार्हे दामथ्य कतेरंतर नो मुखप्रदेशे स्त्रुवं प्राक्त्त नाथ्विवेदाग्रे
मूलाद्दारस्याग्रपर्यंत उपरि प्रदेशे प्रांचं संमार्ष्टि माजीनेन तज्जंलग्नंरलः पातयती त्यर्थः अप्रतिशि
तोसीति मंत्रेण एवमुपरिभागे संमार्गानंतरंतमेव स्त्रुवे वहिर्वुध्नप्रदेशे वेदस्य मूलैः विपर्ययस्य सं
मार्ष्टि देशभेदास्तु नएष्यनेनेवा निशितइति मंत्रेण विपर्यस्येति प्रागिस्यस्य विपर्ययमाहतेन प्रस राम
गिताग्रिसे माद्दारभ्य वुध्नपर्यंतमित्यर्थः देशभेदाश्च मंत्रा दन्ति भेवतितथा वदर्शयस्यग्नि संमार्गे ५६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तूष्णीमुपरीति। अत्र देशभेदादाग्नेयो मंत्रस्तूष्णीमित्यनेन वार्यते नैवं तावता देशभेदे मंत्रावृत्तिर्भ
वतीति प्राङ्क्रमणं च संमार्गमात्रेण प्रतपने कृतः सर्वैस्तथैव संमार्ज्याद्यथाग्निं नातिक्रामेदिति
प्रकृत्य प्राङ्क्रमणं चैवोक्तमित्युक्तेः प्रतपनं तु पश्चात्स्वस्थानमागत्यैव कार्यं अथ स्रुचमादत्ते
नं प्रतपति प्रत्युष्टमित्यादिकं सर्वं श्रूयते अतः पूर्ववदित्यनेन नैवेकल्पिको मंत्रो इति दिशति प्रत
प्य प्रतप्य प्रयच्छति यस्य स्रुवादेः संमार्गो विहितो विधास्यते च तस्य तस्य संमार्गानंतरं तत्प्रत
प प्रतप्यास्त्रुर्यवे प्रयच्छति समर्पयति ततश्च स्रुवस्य पूर्वं प्रतपनं ततः प्राङ्क्रम पयोक्तः संमार्गः
पुनः प्रपथोक्तः संमार्गः पुनः प्रतप्य समर्पणमित्येते संस्काराः भवंति अत्रेषपक्षे अध्वर्योः प्रतपा
नानुष्ठाने चाग्नीदग्नीधे समर्पणं वीप्सया प्रतपनस्य स्रुगादि सर्वपात्रविषयता गम्यते तेन स्रुगा
दीनामनंतरं प्रतपनं भवति सर्वे संमृज्य संमृज्य प्रतप्य प्रयच्छतीत्युक्तेः पूर्वं नु स्रुवस्यैव विशे
षविधानात् न स्रुगादीनां अनिशितेति स्रुवः अनिशितासीत्यनेन मंत्रेण जुह्वाद्याः स्रुवः संमा
र्ष्टि स्रुववद्देववदेवाग्नेरंतरतः प्राक्क्रम वेदमूलैर्बहिः प्रसंगिति प्रथमं जुह्वाः संमार्गः ततः प्रतपनं
अप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पणमिति तत एवमेवोपभृतः एवमेव स्रुवाया इति वेजिनी चेति स्रुवा
वमिति श्रुतत्वात् तूष्णीं प्राशित्रहरणं प्रतावदानं पात्री च स्रुवो संमार्गानंतरं तूष्णीं प्राशित्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हरणं संमार्ष्टि ततः प्रतप्य प्रयच्छति अविशेषाद्द्वयोरपि संमार्गः एकवचनं तु जात्यपेक्षं ततः प्रा-
५७ नावदानं जुह्वीं संमृज्य प्रतप्य प्रयच्छति ततः पात्रीमिति अविशेषोपदेशात् पुरोडाशपात्र्योरिडा-
पात्र्याश्च क्रमेण जुह्वाः संमार्गप्रतपनसमर्पणानि जुहूप्रतपने वोदकोपस्पर्शनाभावः रक्षो-
दैवतमंत्रोच्चारणाभावात् तच्च काण्डनिधानात् प्रभृति मांसावदानार्थस्यास्त्रस्यानापस्यास्त्रवच-
र्मलाभः ततश्च स्रुवसंमार्गानंतरमसेः पूर्वं स्रुवमंत्रेण प्रतपनं अनिशितोसीति संमार्गः पुनः
प्रतप्यापउपस्पृश्य समर्पणमिति वसाहोमहवन्याः प्रवरण्याश्च जुहूवत् जुह्वीं संमार्गप्रतपने
अन्येषामपि जुहूस्थानापन्नानां भूर्यर्कि पर्णोद्दीहनौदुंबरस्रुवादीनां जुहूवदेव संमार्गप्रतपन-
समर्पणानि पृषदाज्योपभृतस्थोपन्नद्दृत् मेक्षणस्य प्रतावदानवत् वाजिनभांडस्य पुरोडाशपा-
त्रीवदिति संप्रदायः ननु विचारणीयं उपदेशातिदेशयोरभावात् आपस्तंबादिसूत्रेषु वेदाग्रैर्वे-
दाग्राणामेव मूलैश्च सपात्राणां संमार्ग उक्तः कर्काचार्यैरप्येवमेव व्याकृतमस्ति मूलैरिति वे-
दाग्रमूलैः अन्ये तु वेदाग्रैर्वेदमूलैरिति व्याचक्षते तेषामयमाशयः सर्वा अग्रैरंतरतः संमार्ष्टी-
ति मूलैर्बाह्यतः इत्यत्र कस्याग्रैः कस्य मूलैरित्यपेक्षिते तत्राणेदिकुशाग्रब्रह्मयजुरिति वाक्यशे- राम
षात्कुशाग्रैः कुशमूलैरित्येतावत् प्रतीयते तथा न तद्देकेरूकसंमार्जनान्यन्नाकम्पादघतिवेद्र ५७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यादभूवन्निति वा क्वचिच्छेषाद्वेदस्याग्राणि वेदस्य मूलानीति गम्यते हरिस्वामिनस्तु अग्रैरिति व।
चनाद्वेदाग्रहणं मूलैरिति वचनान्मूलानां अमन्तरस्मिन्नहा। ते उभयं न संभवतीत्युभयमग्र
हणं मूलं हि परिच्छिन्नाग्रं परिच्छिन्नमूलं चाग्रमिति सूत्रे तु वेदाग्रैरिति समस्तास्वदात्केवलं वेद
परं निः कार्यं मूलैरित्यनेन याजपि तु दुःशकं तेन संनिधानाद्वेदाग्रमूलैरिति कवीवा पैभ्यी।
ख्यातं आपस्तंबसूत्रे विशेषः पत्नीसंनहनमेके पूर्वं समामनन्ति स्रुक्संमार्जनमेके इति त।
था आहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्येति वेदाग्राणि प्रविश्य प्रविश्य वा तेः स्रुवः समार्ष्टि माञ्जीरु
ह्रीवीर्वेशानां धारयमाण इति तयानसंप्रश्नान्यसंप्रष्टैः संस्पर्शयतीति व पुनः प्रतितप्त्यो स्याग्रे
ण त्सरद्दर्भेषु सादयति जघनेन विति संप्रष्टा यथास्थानमुत्तानीः स्रुचः सादयतीति मानवे सं
मार्जनान्यग्नावस्यति सर्वसंमार्गीनं तरं संमार्जनानि संमार्जनसाधनानि वेदाग्रमूलान्युत्करे प्रा।
स्यति प्रक्षिपति तस्माद्युपरस्मिदेवैतानीति वचनान् आहवनीये प्रासनमेके एकेशाखिनः स्रुक्
संमार्जनानां वेदाग्रमूलानामाहवनीये प्रासनं प्रक्षेपं कुर्वन्ति तदुक्तेः स्रुक्संमार्जनान्यग्नावभ्या
दधनीति श्रुतेः आपस्तंबः संमार्जनान्यहिः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति प्रस्मिन्नत उत्करे वेति
पत्नीं संनह्यति प्रसन्नद्धस्मि प्रेत उपविश्य गार्हपत्यस्य पुंजयो क्षेणान्निवृत्ता परिहरस्सधीवासो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दित्येरास्तेतिनतोग्नीन्गार्हपत्यस्य पश्चात् दक्षिणतो नैर्ऋत्यां दिश्येशानदिङ्मुखीमुपविश्य प
५८ त्नीं यजमानस्य भार्यां त्रिवृतां त्रिगुणेन मुंजमयेन योक्त्रेण संनह्यति बध्नाति कथं संनह्यति ५:८
58 अदित्यै रास्नासीति मंत्रेण तद्योक्त्रमधोवासः वससो बहिः परिहरन्ति परितो वेष्टयति अथ पत्नी
ः संनह्यतीति पक्षे स योक्त्रेण संनह्यति सवा अभिवासः संनह्यति स संनह्य सदित्यार ति
नथा सा धेयश्चात्मा वै यज्ञमचासीत्तात्तस्माद् दक्षिणर्द्वे वांवा सीनेति वक्ष्यते आपस्तंवः
आपरेण गार्हपत्यस्य मूर्द्धन्तु मासीनां पत्नीं संनह्यति तिष्ठन्तीं वेति अनेकाश्चेज्ञ वी सांसत्रहनंत
वै तत्संनहनं नाभेरधः कटिप्रदेश कर्त्तव्यं कुतः अमित्रं वै पत्न्या अमेध्यं यद्वाचो नंनो भेरथै
तदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवतीति तद्देवास्या एतद्योक्त्रेणान्तर्द्धाय मेध्यैनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवे
क्ष्यत इति वाक्यशेषात् दक्षिणं पाशमुत्तरेशेशं कुस्थानीयं प्रतिमुच्य ग्रीतरेणपित्वा ततः सी
मर्थ्यां द्विगुणं वेष्टयित्वा तं दक्षिणं योक्त्रपाशं मूर्द्धसु दूहति वेष्टिते योक्त्रे एवमेरयति विस्नोर्वे
ष्यइनि मंत्रेण ऊर्द्ध्वमेवोद्गूहति विष्णोर्वेष्योसीति स्वतः संलग्नं त्रिगुणाकृतमुत्तमीरन्तुमभितः
म वर्णं तथि त्रयपुक्तमंतयोः पाशग्रंथिद्वयपुक्तं योक्त्रतेन वध्नातीति द्वारिस्वापिनः तथा संन एम
ह्यतीति वचनाज्ञमं ततो नहनं वाससमुपर्यवेसपित्वा ऊर्द्ध्वं योक्त्रमधोग्रद्रति उर्द्ध्वयोक्त्रमधो ५९

प ५ प्रतिमुच्योर्द्ध्वमुत्सृजति विष्णोर्वेष्यइति परितोवेष्टि नाद्वनंनर भग्नि देवस्यायोक्त्र्य दक्षिणं पाशमुत्तरेणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गृह्णन्सीमर्थ्यान्न्द्विर्वेष्टनं एकवेष्टने उद्वहनस्याशक्यत्वात् नमनं यथिं करोति यो ऽक्ष्वं धनं कुर्वन्नग्नौ
ह्नथिनकनोति स वै नमथिं कुर्यादिति श्रुतेः ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यस्य द्ववेनेति वेदं स
व्ये नग्रहीत्वा ऊर्जे त्वेत्यनेन मंत्रेणाग्नी दाज्यमुद्धृत्य पुरोडाशाभ्यां पूर्वत आनीयो त्तरतो भूमौ निधा
यततस्तदाज्यं पत्नीमवेक्षयति णिजंतो पदेशात्स्त्र्याज्यमवेक्षस्येत्यध्येषणा सा च वेदहस्तेग्रही
त्वा दद्धेनेति मंत्रेणाज्यमवेक्षते अथाज्यमवेक्षते इति प्रकृत्य समावेक्षते ददृवेन त्वेति श्रुतेः आपस्त
वः ऊर्जे त्वेत्याज्यवेदेनोपयम्य पत्न्या उपाहरति तत्सानिमीत्य वीक्षानुद्धसंती वीक्षत इति मानवे च
वेदेनोपयामा द्वयेति पत्न्याज्यमवेक्षत इति नद्येतदाज्यावेक्षणं परार्थत्वाद्वनेकपत्नीके एकैव करोती।
ति कर्कः अथ यस्य त्रीणाव्रकाश्यपे दंत रीयाहूयज्ञास्तन्नामिति वाक्यशेषात्तु सर्वा अथाज्यावेक्षणं कु
र्वंतीति गम्यते पितृयज्ञे वाध्वर्युरेवावेक्षयते अंत्यसंस्कारस्यामितिषिद्धत्वात् एवं रजस्वलायां प्रसू
तायां प्रोषितायां वा तत्र यं सावेक्षते द द्वेन त्वेति वचनाद्वेक्षणएव मंत्रानर्थे लग्नेवेधां करोत्स परं
प्रोक्षणीभ्यः पत्न्यवेक्षणानंतरमग्नौ दाज्यं नीत्वा प्रोक्षणीसोपरं आसादितानां प्रोक्षणीनां पश्चद्दृष्टं
करोति उपविश्य आसानादयती स्त्यर्थः अथाज्यमादाय प्राडुदाग्नं द्रवति नद्वंत र्वेधासादयतीति श्रु
तेः आहवनीये वा कृत्वात ब्राह्मिणः तत्प्रापिणइत्याह वणीय आपिणीयजमानस्य पत्न्यवेक्षणानं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मादाज्यमाहवनीये कृत्वा आहवनीयं विश्रित्य पुनरुद्वास्य प्रोक्षणीभ्यः परं वेद्यां करोति वाशब्दो
५९ ऽव्यवस्थायां आहवनीयस्यापि एवमेव कर्तव्यं गार्हपत्यस्यापि णस्तु भागुक्रमेवं कुर्तव्यस्याव
59 स्येति वेन आहवनीयस्यापि णोति स्यमेव मेवश्रूयते अथाज्यमादाय प्राङु दाद्रवति तद्दाहवनी
ये धिश्रयति यस्माहवनीये हवींषि श्रपयन्ति सर्वे मेयज्ञ आहवनीयेष्वतो सद्दिति तथान त्वत
आदधेते तेन वेद्यां सादयतीति व सवितुस्त्वे साज्यमुत्पुनाति वेदमुपगृह्य सवितुस्त्वे स नेन मंत्रे
णाध्वर्युर्वेद्यामासादितमाज्यं पवित्राभ्यामुत्पुनाति प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्तेतत आदत्ताभ्या
माज्यमुत्पुनातीति श्रुतेः प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पुनाति पूर्ववदिति पवित्राभ्यां
सवितुर्व इति मंत्रेण सकृत्पयगृहेण चकारउत्पुनाती तस्यानुकर्षणार्थः कर्काचार्यास्तु चकार
दाज्यवत्पूर्ववेदवनस्य तथा आज्योत्पवने पवित्रे प्राप्ये ते इति व्याख्यातवंतः प्रोक्षणीनां पुनरु
त्पवनमिध्माबर्हिषोः प्रोक्षणार्थम् अतश्च तदभावे न भवति आज्यमवेक्षते तेजोसीति अध्वर्युरा
ज्यमवेक्षते विलोकयतीति तेजोसी स नेन मंत्रेण अथाज्यमवेक्षत इति श्रुतेः यजमानो वा यजमा
नो वा आज्यमवेक्षनेते तेजोसी स नो ते तद्दे के यजमानमवपयंतीति तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेते तत्क्रमयथा एम
श्रुतत्वाद्विकल्पः श्रुवेणाज्यग्रहणं अत्र यदी जग्रहणं तत्स्रुवेणैव कर्मभंसामर्थ्यात् चतुर्जु। ५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्णा धामनामेति सकृन्मंत्रः जुह्वां चतुराज्यग्रहणे च चतुःस्रुवाग्मूलीन्नगृहीयादित्यर्थः तत्र
धामनामेत्ययं मंत्रः सकृत्प्रयोज्यः प्रथमस्रुवग्रहणे एव स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वां गृह्णातित्रि
स्तूष्णीमिति श्रुतत्वान्न ग्रहणान्तरे वनेत्यादिना ज्यग्रहणे प्रतिग्रहणं मंत्रः प्राप्नोति तत्रानेन व
चनेनोत्तरेषु ग्रहणेषु मंत्रो निवार्यते ननु चैतदपि प्रागुक्तमेव वचनादाज्य इति सत्यं अत्र स
कृन्मंत्र इति पुनरेवं भोवाकाद्दूषणापनार्थः स एतेन यजुषा सकृत् जुह्वां गृह्णातीत्येकं वाक्यं
तदाहुस्त्रिस्त्रिर्वा यजुषा गृह्णीयादित्यपरं तेनाज्यग्रहणे त्रिर्मंत्रवचनं सकृन्मंत्रवचनं पि तिवि
कल्पः सिध्यति तत्र सकृन्मंत्रवचनमत्र विधीयते त्रिर्मंत्रवचनं तु परिशेषात्परिभाषायां सिद्ध
मिति तेनेति सूत्रे प्रोक्षणोत्पवित्रे अवधायादन्ते दक्षिणेन स्रुवेसव्येन जुहूं वेदमति श्रापतस्यां
गृहीत इति अथ पृउपभृत्सत्पीयोनुयाजाश्चेन् चेद्भवंति अनुयाजाभवंति तदाउपभृत्स्थो स्रुवधाना
अंनगृहीतत्वात् उपभृत्साज्यमत्मीयः जौहवादाज्यादतिशय्येनात्यंगात्यंसयद्व तुर्जुह्वां गृहूनूय॥
अथाज्यगृह्णा सम्प्रो कृष्टउपभृति गृह्णान् कनीयश्चाज्यगृह्णातीति श्रुतेः स एतेन यजुषा सकृद्द
उपभृति गृह्णाति सप्तकृत्वस्तूष्णीमिति श्रुतेरत्रापि सकृदेव मंत्रः इहानुयाजानां निसत्वान्नष्टकृदे
विकृतिविषयः चतुरव्यत्रप्रतिविभागान् अप्रयत्नानुयाजवत्कर्मणोन्यस्मिन् कर्मणि अनुया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जाभाववति ऽन्यत्र त्वानुयाजके चोपभृति चतुरेव चतुर्गृहीतमेव गृह्णात्वं कुतः प्रतिविभागा
६० त् । ॐ उपभृतस्याज्यस्य प्रयाजेष्वनुयाजेषु च यतः प्रतिविभागेनोपयोगो दृश्यते ऽर्द्धं प्रयाजेषू
पयुज्यते ऽर्द्धमनुयाजेष्विति । अत उपभृतस्योभयार्थत्वं गम्यते तेन यत्रानुयाजाभावः तत्र प्र
याजार्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्यभिप्रायः । किंच पश्वातिथ्यादर्शनाच्च पशावातिथ्यायां चोपभृ
ति चतुर्गृहीतस्य दर्शनाच्चैवं गम्यते यदनुयाजाभावेऽन्यत्र त्वनुयाजकेष्वनुयाजेषु चोपभृति चतुर्गृहीत
मेव गृह्णीयादिति पशौ तावदन्यत्र त्वाकथनुयाजेषु सत्सु उपभृति चतुर्गृहीतं श्रुतिर्दर्शयति
ऽथो सूपयाजं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति चगृह्णाति यं चगृहीतं पृषदाज्यमिति तथा ऽऽति
थ्यायामनुयाजाभावे सर्वमेव चतुर्गृहीतमाज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति । अत्रा
नुयाजार्थत्वं चतुर्गृहीतेन प्रयोजनाभावात् प्रयाजार्थमेवमात्सं चतुर्गृहीतं दर्शयति तत्कृत्स्नोप
देशात् । नैतदेवं यदुक्तमुभयार्थमेतदिति कुतः कृत्स्नोपदेशात् । उभयस्य समानस्याप्यष्टगृही ।
स्यानुयाजार्थत्वेन श्रुतानुपदेशात् । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णातीति प्रकृत्यानुयाजेभ्यो हि
तद्गृह्णातीति तन्नोक्तं प्रतिविभागादिति । अर्द्धस्य प्रयाजेषूपयोगोऽर्द्धस्यानुयाजेष्विति सत्यं । अनु राम
याजार्थस्यैव तत्रो वचनात् प्रयाजेषूपयोगः । यथा प्रयाजार्थस्यैव जौहवस्य वचनादुत्तरेण परिनू ६०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्षेः पश्वातिथ्ययोर्दर्शनादिति तत्राह पश्वातिथ्ययोर्वचनान्यदा वाक्येन कृत्स्नस्योपभृतस्यानु
याजार्थत्वं तदा पशावातिथ्यायां चाष्टगृहीतमेवोपभृति प्राप्नोति अनेन वचनेन तत्र चतुर्गृहीतं
विधीयते अतो विधानमेतत्तद्दर्शने तद्धि प्राप्तिपूर्वकं भवति प्राप्तिश्च नास्त्येकमेव अस्मिन्
सिद्धंति वरुणप्रघासेषु महाहविषि च प्रयाजार्थं पृथगुपभृति न गृह्यते पृषदाज्यादेव समा
नीय प्रयाजाः क्रियन्त इति विशेषः अत्र क्रमः स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नोपदेशो भवति सकलमप्यौप
भृतं यदि केनचिद्वाक्येनानुयाजार्थमुपदिश्येत न तूपदिश्यते यतः शाखान्तरे एतदुभयार्थं श्रू
यते यद्द्वौ कृत्स्न उपभृति गृह्णाति प्रयानुजायाजेभ्यस्तं गृह्णातीति न तु प्रयाजार्थतापि सकृत्तस्य
श्रूयत एव अनुयाजेभ्यो हि तं न गृह्णातीति सत्यं शाखान्तरे उभयार्थत्वविधानादेकदेशानुवादः
सति ननु विपरीतं कुतो न भवति अनुयाजार्थत्वबोधकं विधायकमुभयार्थबोधकमनुवादकमि
ति नैवं अनुयाजेभ्यो हि न गृह्णातीत्यनेन सकृत्स्नानुयाजार्थत्वे विहिते प्रयाजार्थप्राप्त्यभावा
त्प्रयाजानुयाजेभ्यो हीत्यान्तेनोभयार्थतानानुवदितुं शक्या उभयार्थत्वबोधकवाक्येन विधाने
कृते इतरेण प्रयाजप्राप्तानुयाजांशोऽनूद्यत इत्यदोषः अतः कृत्स्नस्यानुयाजार्थत्वेनोपदेशा
भावान्नोभयार्थमेवोपभृतमिति सिद्धं पश्वातिथ्ययोरपि वचनं तदैव स्याद्यद्यौपभृतस्य वाक्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६१ 61 दृभयार्थत्वानस्यात्तत्स्रुवोभयार्थतापूर्वमेवसाधिता ऽअतऽआतिथ्यायांप्रशंसेवोपभृतिस्रुवतु
गृह्णातमेवमाग्नौमानि ऽअतःप्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेवैतन्नविधानमितितेनवरुणप्रघासेषुम
हाहविःषिवाहृत्वेष्वेकेष्वनुयाजेषुभयार्थमुपभृतिस्रुवतुर्गृहीतमाज्यंस्यादितिचिंतायाःप्र
योजनंप्रयाजांश्चजुहूवनप्रयाजांवजुहूवदाज्येगृह्णीयात्जुहूवदितिचतुर्गृहीतंसकृन्मंत्र
वचनमितितेनैवमजुष्टासकृत्प्रयाजांगृह्णातित्रिस्तूष्णीमितिश्रुतत्वात्सर्वकार्यार्थमुपभृत्यपि
जुहूवदेवगृह्णीयात्तेनोपभृत्यपिसकृन्मंत्रवचनयुक्तंभवतित्रिर्मंत्रवचनेनसेवजुहूंप्रया
जांश्चतुर्थंतूष्णीमुपभृतिच आपस्तंबः भूयोजुहूमल्पायउपभृत्यल्पिष्वप्रयाजायामिति।
इध्मं प्रोक्षतिविस्रंस्यवेदिंबर्हिःप्रतिगृह्यवेद्यांकृत्वापुरस्ताद्ग्रंथिंकृष्णोसीतिप्रतिमंत्रंइ
ध्मंवेदिंबर्हिश्चकृष्णोसीत्यादिभिःप्रतिमंत्रंक्रमेणप्रोक्षतिकथंप्रोक्षतितत्रेध्मंविस्रंस्यतत्र
स्थमेवकृष्णोसीसनेनप्रोक्षतिप्रोक्षणीरद्धमुदरत्नेसद्यप्यमेवाग्नेप्रोक्षतिस्यात्तत्पाकृष्णो।
सीतिश्रुतेः अग्नेमथममभिसर्थः ततोवेदिरसीतिश्रुतेः अग्नेमथममभिसर्थः ततोवेदिरसीति
वेदिंप्रोक्षति अथवेदिंप्रोक्षति खदिरसीतिश्रुतेः ततोवर्हिःप्रतिगृह्याग्नौधासमर्पितंहस्ते राम ६१
नाहोपुरस्ताद्ग्रंथिपथावेद्यांकृत्वादगग्नमासाघबर्हिरसीतिमंत्रेणप्रोक्षतिअत्रप्रतिगृह्येति
य

मतिपूर्वकोग्न्युद्धातिरन्यसमर्पितस्मात्तदानेव वर्त्तते तथा च श्रुतिः अथास्मै वर्हिः प्रयच्छति तत्पुरस्ता
द्ग्रंथ्यामासादयति तत्प्रोक्षति वर्हिरसीति तत्र त्रेधा प्रोक्षणेन स्रुवविधेः प्रोक्षिष्यामीत्यामंत्रणं ॐ प्रो
क्षेत्यनुज्ञा तस्य प्रोक्षणं वेदिं प्रोक्षणे च स्रुवं वर्हिः प्रोक्षिष्यामीत्यामंत्रणं इतरदिध्मवत् वेदि
प्रोक्षणे त्वामंत्रणानुज्ञे न भवतः अविहितत्वात् वरुणप्रघासेषु प्रस्तरनिधौ प्रोक्षिष्यावः प्र
स्तरं वर्हिषी प्रोक्षिष्याव इत्यूहः इध्मस्याग्निसमिंधनार्थस्यैव प्रोक्षणं अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामी
ति मंत्रलिंगात् तन्मध्यमेवैतद्गतये करोतीति वाक्यशेषाच्च अतश्च शतरुद्रिये परिधूपस्या
र्थनार्थस्येध्मकाष्ठस्य न प्रोक्षणं अग्न्यर्थत्वाभावात् वेदेरपि स्तरणार्थमेव प्रोक्षणं वर्हिषे त्वेति
मंत्रलिंगात् तन्मे आमे वैतद्वर्हिषे करोतीति वाक्यशेषाच्च अतश्च पशौ वपास्थाने स्तरणाभावे वेदिप्रो
क्षणाभावः उपसत्स्वग्नीषोमीये च स्तरणाया अपि पुनरेकवत् स्तरणं क्रियत इति भवस्येव तत्र प्रोक्ष
णं वेदेः वर्हिर्मंत्रे स्रुक्त्वेयस्य वहुवदानस्य समवायान् स्रुग्भ्यां त्वेत्कूच प्रोक्षूहः तश्च गृहमेधीयेग्नी
त्वेति प्रयस्यां यां चानूवंध्यास्थानीयायां प्रस्तरमात्रे वर्हिषि स्रुक्च त्वेति प्रयोगः ज्योतिष्टोमे शाक
टे वर्हिषि प्रयस्यापक्षे स्रुग्भ्यां त्वेति प्रयोगः पशौ स्थाने तस्मिन् वर्हिषि उपकृतं क्रव्ययोरासादना
न्तयेषां मतेयप्रस्याया मुपभृद्भावः तेषां शाकटे वर्हिषः स्रुवे त्वेति प्रोक्षणं अनूवंध्यापक्षे तु वर्हि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६२ रसित्वाजुष्टमसि सेवं स्कन्नकारस्य प्रयोगे वर्जित एव मंत्रः। कुतः शकटवर्हिषि स्कन्नासादनाभावात्।
न कुतः अग्नीषोमीयसवनीयानूबंध्यासु पुनरेकहस्तरणविधानात्। नैष्टिरस्तत्रे। आ हरं स्तसे तद्व
62 र्हिरंतरेण प्रणीताश्चाहवनीयं च तदं तर्वेदि पुरस्ताद्ध्व्यासादयमोक्षणीति अत एव प्रणीता दक्षि
णेन वाहस्तेनकृतं शेषं मूलेषूपसिंच स्वदित्स्यै कं दूनमिति वर्हिषः प्रोक्षणानंतरं प्रोक्षणीशेषं वर्हि
मूलेषूपसिंचति निनयते अदित्यै कंदनमिति मंत्रेण तथा च श्रुतिः अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यं
ते ताभिरेव प्राचीनां मूलान्यपनिनयत्स्वदित्सा इति अत्र मूलानीति द्वितीया मूलानां संस्कार्यत्वं गम्य
ते ताभिरिति तृतीयया वा यां तत्र करणत्वं सूत्रे तु विपरीतं तत्र सूत्रस्य श्रुतिमूलत्वाच्छ्रुत्यनुरोधेनैने
व तद्व्याख्येयं ततश्च नेमं शेषस्य प्रतिपत्तिः अतश्च नाशद्वोषाद्वो पुनः प्रोक्षणीहस्तादपमूलोपसेच
नं कर्तव्यं शेषशब्दप्रयोगस्तु समस्तानां निषेकार्थः पवित्रे निधाय प्रणीतासु वर्हिर्विस्त्रंस्य पुर
स्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति मूलोपसेवनानंतरमध्वर्युर्हस्तेन प्रणीतासु पवित्रे निधाय ततो वर्हि
र्विस्त्रंस्य तस्य वर्हिषः पुरस्तात्पूर्वभागाद्विष्णोः स्तुपोसीति मंत्रेण प्रस्तरग्रहणं निःकाशनं करोति
स वायं मूलकात्प्रस्तरस्य पृथक्करणे मंत्रः अथ यद्विस्त्रंस्य ग्रंथिं पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णातीति विष्णो राम
स्तुपोसीति श्रुतेः तेनान्यपयस्यायां गृहमेधीये पित्र्यायां च नायं मंत्रः पृथक्करणाभावात् पृथक्कृ ६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णएव तत्रासादितपित्र्यायां च हस्तगृहीतोपि प्रस्तरमात्रं शिष्टस्फ्यक्ते: ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विस्र
ंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय पाश्चिरवच्छाय वेदिं स्तृणीहर्णम दसपितित्रिवृतं नं गृहीतं प्रस्त
रं आहवनीयं पूर्वेण नूस्मी ब्रह्मणे प्रदाय समर्णवर्हिषः संनहनं बंधनरज्जुं विस्रंस्य विमुच्य रज्जु
स्यपत्वं परित्याज्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्रागग्रमुदगग्रं वा पश्चात्संभवं निधाय प्रस्तुताद्वर्हिषो न्मे
वर्हिस्तरणे स्तस्त तं सन्नहनमवच्छाद्य प्रच्छाद्य पश्चिदसमिति मंत्रेण त्रिवृत्त्रिधातु वेदिषु वर्हिस्त
णाति आच्छादयति अथ सहनं विस्रंस्य पतितं दक्षिणमांसं श्रोणौ निदधाति तमुनरपि छाद
यति अथ वर्हिःस्तरणान्ति त्रिवृस्तरणानीति तन्त्रकल्पात् पितृयज्ञे चरखास्यांदेवपितरः इत्यूहः
मनुः अग्नेराहवनीयं परिप्रदूसप्रस्तरं ब्रह्मणे प्रयच्छति तथामुष्मतः प्रस्तरं गृह्णाति नोरज्यात्र्या
वमज्यान्न विधूनुयादिति ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वेति चापस्तंबः ऊयपक्ष्यासावा वाशद्दो
विकल्पार्थः नत्रिवृदिस्सयं नियमः उपयत्सा वृद्धस्तरणानियावतीति संहिवेदेः स्तरणमाच्छा
दनमुपपद्यते संपद्यते तावद्दास्तरणीयं यचार्तत् सप्राव्त्त वेति तहि अपरिमितादिपक्षे पशुसो।
मादौ वत्रिवृस्तरणेन सकलवेदेश्छादनमुपपद्यते तेनेदमुक्तं उपपत्त्या अमुष्माआदतो भवं
तीति अतएव शाखांतरे श्रूयते अयुग्धातु वेदिं स्तृणातीति त्रिधातु पंचधातु वौ वेदिस्तृणातीति व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहुलं बहुलं निविडं घनं निरंतरं बर्हिस्तरणं नियथाभूमिर्न दृश्यते तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्या
६३ हुरिति श्रुतेः अचरमूलं अचरमूलं स्तरणमिति अधराणि अधस्तान्मूलानि यस्य तदधरमूलं पू
र्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्स्तीर्यमाणबर्हिषोऽग्रैः प्रच्छादनीयानीत्यर्थः अत एव श्रुत्यंतरे
63 उक्तं मूलान्यग्रैः प्रच्छादयतीति पश्चादपवर्गं पश्चादपवर्गः समाप्तिर्यस्य तत्पश्चादपवर्गं वे
देः पूर्वभागादारभ्य पश्चिमे भागे समाप्तिर्यथा भवति तथा स्तृणीत्यर्थः तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पू
र्वभागादारभ्य पश्चिमे भागे समाप्तिर्यथा भवति तथा स्तृणीत्यर्थः तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे
स्तीर्त्वा द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यमभागे पूर्वस्तृतबर्हिषो मूलान्यग्रैश्छादयन् स्तृणाति ततस्तृतीयमुष्टिं वे
देः पश्चिमभागे पूर्ववत् द्वितीयमुष्टिस्तरणेन संबद्धं पूर्ववत्स्तृणीयादित्येवं स्तरणस्य समस्तकर्मस
माप्तिरित्येकः पक्षः पक्षांतरमाह प्रस्तरहस्ताद्वा शब्दोऽत्र विकल्पार्थः द्रुह उपमो वा यथा पूर्वं पूर्वस्तृत
बर्हिषोऽग्राणि प्रस्तरूढं मुत्सादयन् तेषामग्राणामधस्तात् द्वितीयमुष्टिं स्तृणाति तस्याप्यग्रा
णि प्रस्तरहस्तस्तृतीयं मुष्टिं स्तृणाति एवं च भागपंवर्गमेव स्तरणं कृतं भवति अथो अपि प्रवर्हं स्तृ
णीयात्स्तृणंति बर्हिरानुषगिति त्र्यृषिणाभ्यनूक्तमधरमूलमिति श्रुतेः प्रवर्हमिति द्रुन्हउपमे रम
प्रस्तरप्रस्तोत्साथोस्याघेत्यर्थः वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तीर्त्वा तस्मादग्राणि यद्यादि नोत्सायते षा ६३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मधस्तात्स्यस्य बर्हिषो यथा मूलानि भवंति तथास्तृणीयात् तस्मात्प्रागग्रात्पश्चाद्यस्य मूलान्य

धः कुर्यादित्येवं भवतीति सूत्रार्थः आनुषंगिकानुपूर्वस्तीर्णस्योत्तरेण प्राकारस्तद्वन्नानुपूर्वमि

स्तीति भाष्यः इति हरिस्वामिनः आनुषंगमनुषक्तं परस्परं संबद्धं बर्हिरध्वर्युर्वस्तृणातीति निश्चयकारस्या

र्थः अतोऽस्मान्मंत्रलिंगात्पूर्वबर्हिषुलिंगमगतत्वात्तस्माद्यस्मात्तत्संसक्तमेवापरंमुक्तिं स्तृणीयादिति भावइ

तिभाष्यकाचार्यः आपस्तंबः वेदिं स्तृणाति बहुलमनतिदृश्नं प्रागपवर्गं प्रसगपवर्गं वा त्रिधातु पंच

धातु वाऽग्रैर्मूलान्यपि च्छादयति धातोर्वमंत्रमावर्तयतीति माननवेदिं स्तृणासपरमपरंपुम्वानुबहुल

मनाशोकमिति लौगाक्षिरपि अग्नेप्रदक्षिणमितिदक्षिणवेघं संस्तृणातिन्यूर्ध्वमुत्तरमग्रैर्मूलानिच्छादय

न्नत्युग्ममिति अयपरिस्तरणं प्राग्ग्रैः कुशैः परिस्तृणाति त्रिवृत्संवहद्वा पुरस्तात्पश्चम ममर्थपश्चा

दथपश्चान्मूलान्यग्रैः प्रच्छादयतीति अत्रोद्वासनमाहवनीयस्यापिणः आहवनीयस्यापिणोयजा

मानस्यात्रास्मिन्काले विपामुद्वासनं कर्तव्यं कुतः विरोधात् पदीदानीमुद्वासनं न क्रियते तदादव

नीयकल्पनेन्कृते सति हवींषि दह्येरन् अत एव कपालोद्वासनमपीदानीमेव कार्यं इध्मान्तमिध्म

मादायाहवनीयं कल्पयत्कापर्युपरि भस्तारं धारयन् इध्माद्द्वे काष्ठे समिव मादाय तदनंतरं ब्रह्म

णः सकाशात्प्रस्तरं बार्थी दापाहवनीयस्योपर्युपरि ष्टात्समीप एव प्रस्तरं वारय गृहीतव्यास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मिथाकरणभूतमाहवनीयं कल्पयति कृपू सामर्थ्ये समिदाधानेन क्रमसंइंधनेन धारे ज्वालनसम
६५ र्थ्यं करोतीत्यर्थः लोकेपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहत्य पश्चात्संधुक्षणं क्रियते एवमत्रापि करोति
अथाग्निं कल्पयति उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयतीति श्रुतेः उल्मुके उदूहत्यनुयाजांश्चेत्
67 चेत् अर्धेनुयाजा प्रकृते कर्मणि भवंति तदा आहवनीयादुल्मुके उदूहति अपसर्पयेत् पश्चात्पय
ति उदूहनं च समूहनवद्भूमिसंलग्नयोरेव पुरस्तारणं नोत्साद्युदूहनेः प्रेरणार्थस्यैव सर्वत्र दृष्टत्वात्त
दूहनु अनुयाजानित्यनेनैव स्यैवा वेदूदूहत्वाति व्यापसद्भूहमेधीयमस्मादिविकृतिविषयः यत्रानु
याजानामभावस्तत्रोल्मुकोदूहनं न भवति अतोनुयाजार्थमेवैतदुल्मुकोदूहनं यत्रतयोः समा
सेनाहवनीयस्यायातयामतां क्रियते अनुयाजार्थतेवा एते उल्मुके उदूहंत्यनुयाजेष्विति तेपुन
रनुसंधूस्पर्शयंतीत्यादि प्रवणमत्र अतो नुयाजार्थाहवनीयसंस्कारार्थतोल्मुकयोः ततश्चोल्मुको
दूहनानंतरं आहवनीयानुगमनेनोल्मुकान्यसातयनं किंतु माहैपसादेवा चाग्निरित्यादिना पुनरा
हरणं तयोः पुनरनुसमासविस्मरणे चोत्तमानुयाजानंतरमाहवनीये समासेन कार्यः अनुया
जानां निवृत्तत्वादिति आध्वर्यवप्रायश्चित्तमात्रे होतव्यमिति परिचीत्यादिरग्नीत्याद्वीनि कस्य स्त्री एमः
णीत्वाहुमात्रात्याक्षाखकंनकानकोर्मर्यवैद्या मूर्वीलानेपूर्वगलाभउत्तरात्त्वादिरोदुं वराया ६५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मध्यमदक्षिणोत्तराणां पर्वर्दृति प्रति मंत्रां गंधर्वस्त्वा विश्वावसुरित्यादिभिर्मंत्रैर्मध्यमदक्षिणो
त्तरांस्त्रीन्परिधीन्परिदधाति प्रातिपक्रमे कैकंकमेण कीदृशान्परिधीनत्राहीनशुष्कान्पुनः
कीदृशानु एकवृक्षीयान वक्ष्यमाणानां पलाशविकंकतादिपरिधिवृक्षाणां मध्ये एकजातीयवृ
क्षसंबंधिनः एकवृक्षीयाः नानेकवृक्षीयान् त्रीनपि पालाशान् अथवा त्रीनपि वैकंकतानि ॥
ति किमर्थमिद वक्ष्यति पूर्वालाभे पूर्वालाभे उत्तराणिति तेन एकस्य परिधेर्द्वयोर्वा पालाशयोर
त्वे जातिभेदो माभूदित्येवमर्थमेकवृक्षीयानिति अयोपि यज्जातीयाः संभवंति तज्जातीयाने
व गृह्णीयात् ननु मुख्यद्रव्यलाभे नैको द्वौ वा पालाशेष एको द्वौ वा वैकंकतावितिकिं जातीयान्प
रिधीनित्यपेक्षायामाह पालाशवैकंकतकार्ष्मर्यबैल्वान् पालाशान् पलाशवृक्षावयवान् ततो
वैकंकतान् विकंकतवृक्षावयवान् ततः कार्ष्मर्यान् श्रीपर्णीवृक्षावयवान् ततो बैल्वान् बिल्ववृ
क्षावयवान् किंप्रमाणान् बाहुमात्रान् यजमानबाहुप्रमाणानित्यर्थः प्रमाणे मात्रच् प्रसेपः बाहुः
प्रसारितांगुलिर्हस्तश्चास्कंधात् तथा पूर्वालाभे पूर्वालाते पूर्वपूर्वोक्तवृक्षजातीयानामलाभे अ
प्राप्तौ उत्तरेणोत्तरेण परिदधाति तद्यथा प्रथमं पालाशान्परिदधाति पालाशानामलाभे वैकंकतानेषा
मलाभे कार्ष्मर्यमयान् तेषामलाभे बैल्वानिति खादिरौदुंबराश्च अथवा कार्ष्मर्याभावे खादिरान्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६५

65

खदिरवृक्षावयवा भर्तुरुदुंबराद्नुदुंबरवृक्षावयवाश्च परिधीन्परिदधातीति कुतः यदि कार्ष्मर्यम
यान्न विंदेदिति कार्ष्मर्यालाभं प्रकृत्य त्रयाणामपि वैल्वाखादिरौदुंबराणां तुल्यविकल्पतया
श्रुतत्वात्तन्नु पालाशैः सह विकल्पः कस्मान्न भवति भवति हि तत्संबंधात्तस्याविधानाविरोधा
त्पालाशाभावे वैकंकतानामुपादानं कः कुर्यात् सर्वोपि मुख्यानेकत्वखदिरौदुंबरानुपादद्वा।
त एवं पालाशाभावे वैकंकतैः सह खादिरौदुंबराणां विकल्पेपि एतदेव दूषणं द्रष्टव्यं संभवतो वैल्वैः
सह वैविकल्पः तदुक्तं तदभावे हि पालाशस्य वैकंकतविधिर्यतः तेन बिल्वविकल्पार्हौ खादि
रौदुंबराविति ते वै पालाशाः स्युरिति भर्तृयज्ञः तस्य परिपालाशान्न विंदेदथो अपि कार्ष्मर्यमयासा
यदि कार्ष्मर्यमयान्न विंदेदथो अपि वैल्वाः स्फरयो खादिराश्चथो औदुंबरा एते हि वृक्षा यज्ञिया
स्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवंतीति रेते वा आर्द्राः स्फः मध्यममेवाग्ने परिधिं परिदधाति गंधर्वस्त्वेतित्य
थ दक्षिणं परिदधातीन्द्रस्येति अथोत्तरं परिदधाति मित्रावरुणौत्वेति च श्रुतत्वात् पालाशादीनां
पूर्वालाभे पूर्वालाभे उत्तरोत्तराणामयं विधिः न पुनीववत्स्तति निचिनियमः तेनोत्तरोत्तरोपादाने
प्रायश्चित्ताभावः प्रतिनिधित्वे तु प्रायश्चित्तं भवतीत्ययः परिधयः पालाशकाष्मर्यखदिरोदुंब
रविल्वरोहीतकविकंकतानां येवा यज्ञियाः वृक्षा आर्द्राः शुष्का वा सत्वक्कास्य विशेषम ध्यमो णीयाधो राम ६५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्राघिष्ठो दक्षिणार्द्धो ऽणिष्ठ उत्तरार्द्ध इति उदगग्रं मध्यमं प्रागग्रावितरावित्यापस्तंबः संस्
ष्टान्परिधीनुपदधातीति च स एवाह परिसमंततो दधीयंते निधीयंते स्थाप्यंत इति परिधयः त
त्र यौगिको यं शब्दो न संस्कारनिमित्तो जातिनितुमो वा तत्र क्षणमीहकास्यापनः बाहुमात्राः
परिचयः रुजवः सच्चवो व्रणाः त्रयाभवं सशीर्णाग्न्या एकेषां तु चतुर्दिशमिति न तु परितो निधा
नाद्वे सरिचय इति नाम तर्हि वचारस्फः समसंमध्यगदक्षिणोत्तरा इति त्रयाणामेवोक्तत्वान्न भ
विष्यतीति एवं च सति पत्नेदृशं वचनं नान्यस्ति तत्र वचनाऐपि भवंति पथ्यापि स्मे धेवारणान्परिधीन्प
रिधाये पनु त्रय एवाहुत्वा मध्यमपरिधाविस्फक्त्वा न त्रयाणां हि मध्यमो भवति न चतुर्णां ये तु
द्वारवेष्वपि पूर्ववदिस्फक्त्वा नश्चैनो मध्यमादिशब्दः श्रवणावृत्त्रय एव रतव पारिधिपरिधा
नमहृष्णानि संस्कारार्थत्वान्न कार्यापत्नासु परिश्रित्स्वपि भवति मित्रावरुणौ चापुरस्तात्परिचन्ता
मित्येवमूहः पित्वपले इति कर्काचार्यः नितिसंप्रदायः प्रथमं परिचिं समिधोपस्पृश्य वीति
होत्रमिस्सादधाति इध्मानुग्रहीतीया पूर्वसमिन्न त्रयासमिधानेनेध्मकाष्ठेन मध्यमं परिधिमु
पस्पृश्योपविष्ट एव स्पृष्टानन्त उच्छ्रायघृतां समिधं वीतिहोत्रमित्यनेन मंत्रेणाहवनीये साद
धाति प्रक्षिपति अथ समिधमभ्यादधाति मध्यममेवाग्ने परिधिमुपस्पृशतीति तेनैतानग्ने समि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६६ 66 येथाग्नावभ्यादधातितेनो अग्निं मत्स्यस्ख ॑ समिधेसोभ्यादधातिवीहोत्रमितिश्रुतत्वात् उप
स्पर्शनंचपरिचेः संस्वरः परिधिमितिद्वितीयभ्रवणात् अतश्चश्रुतरुद्धिधेपि भवति आह
वनीयेभ्यधानंतुदृष्टार्थं तेनो अग्निमत्स्यस्ख ॑ समिधइतिवाक्यशेषात् ततश्चश्रुतरुद्धिये
समिंचनरुपस्पष्टस्यार्थस्याभावादभ्याधानाभावः परिध्युपस्पर्शनमात्रंकृत्वा समिन्नि
रसनीयेति अनुपस्पृश्यद्वितीयां ॑ समिदसीति परिधिमनुपस्पृशैवद्ध्यादेवाराद्विती
यां समिधमाहवनीयेभ्यादधाति समिदसीत्यनेनमंत्रेणद्वितीयग्रहणेनाप्तमुपस्पर्शनंनि
षिध्यते अनुपस्पृश्येति अथयांद्वितीयां ॑ समिधमभ्यादधाति समिदसीतिश्रुतेः भूर्यरुवेति
जपस्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनात् अथर्युरुपस्पृश्याहवनीयमीक्षमाण आहवनीयंविलो
कयन् सूर्यरुवेस्यमुंमंत्रंजपति संहितारखनेन अभ्याधाय जपति सूर्यरुवेतिश्रुतत्वात्कुतए
तदाहवनीयमीक्षमाणइति मंत्रस्यतद्वचनत्वदाहवनीयवाविचात् सूर्यस्त्वेतिश्रुतत्वात्
कुतदाहवनीमंत्रस्यहे अग्ने सूर्यस्त्वा त्वां पुरस्तान्मा मां पात्विति अत्रपुरस्तात्छब्दस्यदिग्वाच
कत्वापित्त्वयज्ञे सूर्यस्त्वा दक्षिणतः पात्वित्यूहः संप्रदायकारमनेनोहः तदभिप्रायस्तुपुरस्ता राम
छब्दोग्नवचनो न दिग्वचनइति परिधिपरिधानाद्याहवनीयस्थानजपांतमिदमेकं कर्मएक ६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कार्यत्वात् एकं हि कार्यमग्निसंस्कारः परिधयश्चाग्निरक्षणार्थाः सूर्येक्षणजापापि न तदर्थ
मेव न त्वकृतः श्रुतेः गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवंत्यथ न सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति
प्रयोजनं नैमित्तिकमंते भवतीति आहृत्य वेदिं वर्हिषस्तरणेति रश्मीनि दधाति सवितुरिति
अध्वर्युर्वेदिं प्रत्याहृत्याहवनीयसमीपाद्वेदिसमीपं प्रत्यागत्य स्तृतस्यैव वर्हिषो द्रुत्तरणे आ
दाय सवितुर्बाहूस्थ इति मंत्रेण वेदिमध्ये स्तृतस्य वर्हिषः उपरि आहवनीयस्य पश्चात्प्रदेशे
तिरश्ची उदगग्रे इति दधाति स्थापयति अयस्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते सद्द्रुत्तरणे आदाय तिरश्ची
निदधाति सवितुरित्यादिश्रवणात् आपस्तंवः समावनंतागर्भौ दर्भौ विधृती कुरुते इति तथा
अंतर्वेदि प्रागग्रे निधायेति च तथा अरत्निमात्रे विधृती करोतीति सूयते कात्यायां तु तस्माद्द्रुत्त
रणे आदायेति पद्यते तेन वर्हिषस्तरणे इति सूत्रितं तिरश्ची इत्युदगग्रे अंतरेव वेदिस्तरणं प्रागग्रे
वर्हिर्तिः कर्त्तव्यं आहृत्य वेदिमित्यस्य वाक्यसामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः वाक्यस्यानन्तरेण निधानस्याव्यवधि
करणलाभार्थत्वात् अन्यथा हि न ज्ञायते केन द्वारेण निधीयेते इति अन्ये वायुक्तत्वात् अन्यत्र एव वा
तरणे आदायति तिरश्ची निधेयेते न स्तृतस्य वर्हिषस्तरणे कुतः अयुक्तत्वाद्व्ययोरविनियुक्तत्वात्
अन्ये हि अविनियुक्ते वर्हिषस्तरणे च वेदिस्तरणे विनियुक्ते तत्राविनियुक्तयोर्विचनं विना अन्यत्र वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नियोगो युक्तः यथा अथ यस्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति तस्मादत्रोप्येवं तृणे ग्नास्थ
६७ नचत्रापि वचनमस्ति कात्यायनीयायां अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तेन तस्माद्द्वे तृणे आदायेति न हि अ
67 त्रापि भवतु वेदितृणयोरेवोपादानं अधिकरणं तु रुचाविनावचने सति मायस्पदु वैरुच्यानन्त
हिंसायो वचनं बाधितुमीष्टे तस्मादत्र प्रकृतेवर्हिषस्तृणे एवादाय वेद्यानिधेन्नथाह चक्रहरिस्वा
मिनः अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तेत इरूपावर्त्तनस्य दृष्टार्थत्वात् कात्यायनानां वतस्माद्द्वे तृणे आदा
येति वचनात् स्तीर्णाया एव वेदेर्वर्हिषस्तृणे ग्नास्थ इति उक्तप्रायमन्यत्रातिदिशति अन्यत्रा
पि तृणार्थे अतोन्यत्रापि पवित्रप्रभृत्याकरणम्हो पस्पर्शन श्रपणाग्निमंथनादौ तृणार्थे तृ
णकार्ये प्रस्तुताद्द्वे हिं षोन्यान्येव तृणानि ग्नास्थ्याणि कुतः युक्तत्वादेव यतः श्रुतिरेव विनि
युक्तविनियोगयन्तं करोति तस्माद्द्वे तृणे आदायेति अथ स्तीर्णायै वेदेरिति अतो वचनाभा
वे अन्यदेव ग्नास्थ ननु विशये लौकिकमिति वक्ष्यमाणत्वात् वाच्यमेतन्न तद्धि सामर्थ्ये न सर्वो
र्थे न प्राप्ता प्रानाप्तनीनां वा वनिकृ विनियोगं विनान्यस्मिन्कार्ये तेषां निराकरणपरं इदं त्वं स
र्वकार्यार्थस्य द्रव्यविशेषस्य संनिधानात् प्राप्तस्य निराकरणविषयमित्यपौनरुक्त्यं अथ एम
प्रसंगादिदं विंस्सते यूपांजने च सर्पिः किं प्रकृतं स्यात्त्यागनहीनव्यमुत प्रकृतं लौकिकमिति ६७

कितावस्मात्तमाज्यस्यास्याज्यं कुतः प्रकृतौ यावद्दाज्यकार्यं तत्सर्वं तेन कृतं अतः पशावपि
सर्वमाज्यकार्यं तेनैव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह पृषांजने च सर्पिः पृषांजने सर्पिर्ग्रहणमस्मदे
वत्तास्यं न तु प्रकृतस्याज्यस्याज्यं यद्यपि तत्प्रकृतावसंयुक्तमुत्पन्नं तथापि यानि प्रकृताज्यका
र्याणि तदर्थमेव अतः प्रकृतिवत्पशावपि तेन तदर्थं नैव भवितव्यं प्रकृतौ पृषाजनमस्ति न
स्मिन्वा तदाज्यस्यास्याज्यस्य प्रयोजकं अतो लौकिकमेवोपादाय पृषाजनं कर्त्तव्यं न तु तद्धि वि
शये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनरुक्तमिदं मैवं न हि वाक्यावगत कार्यविशेषसंबंधाना
मग्नीनां तद्व्यतिरिक्तेषु कार्येषु संबंधनिराकरणार्थं इदं तु प्रकरणावगत कार्यविशेषसंबंध
स्यैव तस्याप्राकृतकार्यसंबंधनिराकरणार्थमित्यपौनरुक्त्यं पुरोडाशपयस्याधानासुच्छ
न्ज्योतिष्टोमे श्रूयन्ते पुरोडाशमात्रा तैन्द्रवायवे बार्हस्पत्ये पयस्या मैत्रावरुणे आश्विने धाना
इति तत्र पुरोडाशादिषु इच्छन् प्रकृतानि गृह्णीयात् उत सूत्रप्रकृतानि लौकिकानीति विक
ल्प इति केचित् तदपि न भूत्वा वा योक्त्वेवं व्यवस्थते चशब्दस्तु शब्दस्यार्थे पुरोडाशपयस्याधाना
सु तु यो प्रकृतान्कपालादिघान्सद्दृष्टन्वेद्येवोपादीयान्तश्चस्तन तः अंशस्त्वार्थ एवापं यद प्र
कृतस्योपादानं कुतः पुरोडाशादिबुद्धिनीयावर्शनानुरोडाशादीनामेवाप्रं प्रतिपन्निह यत्सं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्कारेण नमस्काराणां प्रतिपत्तिस्त्वविघमीनानां क्वविदु यथयुक्तानां च भवति न प्रतिपत्त्यर्थ
६८ र्थमुत्साघंते अपि वा वयवश्च वणन्यता निविघमानानां चामन्त्राणां स्वं तेनावयवार्थमुत्सा
68 घंते तस्माद्विदेवन्यपात्रेषु भवति यादिनराधं यजमानेन भक्षयितव्यमिति जैमिनेरथ्ययमे
वसिद्धांतः अपनमस्त्वकदेशस्याविघमानसंयोगादिति अतद्व्याख्यानं युक्तं प्रस्तरस्तृण
सूर्णम्रदसमिति तयोरुदगग्रस्तार्णयोर्विध्व सोरुपरि भागग्नं प्रस्तरं स्तृणाति ऊर्णम्रदसमिस
नेन मन्त्रेण तस्माद्देवबर्हिर्वती नाम तत्स्तर ९ स्तृणामि सूर्णम्रदसमिति श्रवणात् अत्र प्रस्तस्यां
गमधानार्थं जुहूधारणार्थं च तत्स्तरणं मंत्रे पित्र्यत्ते खासस्यं देवपितृभ्य इत्सूहः अतिनिद
धात्या त्वा वसवद्द इति आत्वा वसवद्द स्तनेन मंत्रेणाध्वर्युर्द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्रस्तमतिनि दधा
ति आक्रामति प्रस्तराभिमुखा पाणी निदधाति नमतिनिदधात्या त्वेति श्रुतेः नात्रोदकोप
स्पर्शनं ऊर्णम्रदसमात्वा प्रास्तरे इत्युक्त्वान्मन्त्रस्य प्रस्तरो देवता यतः आपस्तंवः तयोः प्रस्त
रमस्यादधासाभिद्रूतं तराणि प्रस्तरमूलानि बहिर्मूलेभ्यो जुहूरमिघ नाची सितैर्मन्त्रैरनूचीर
संस्रष्टाः स्तृणः सादयतीति स व्या भूम्ने जुहूं प्रति गृह्य निदधाति घृतवी इति अध्वर्युः जुहूम् राम
तिगृह्य प्रतिशब्दात् हस्ताधाः समर्पितामादयसव्या भूमे सव्येन हस्तेना भूम्ने अविमुक्ते प्रस्तरे ६८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निदधाति घृताभ्यासिजुहूरिसनेन मंत्रेण भस्मरस्योपरि भागत्वा आसादयति अतिनिहित
एवस्मिन्नेनपाणिनाभवत्स्य दक्षिणेन जुहूं भवति गृह्णाति सव्वा उपरि जुहूं सादयस्तथ इत्
णः स्रुव इति श्रुतवान् अपि वा जुहूमेव प्रस्तरे समं मूले जुह्वा दंडं करोतीत्यापस्तंबः मनु
श्च जुहूं प्रस्तारे सादयति तरिक्षाभवसं जति समं मूले दंडं करोतीति प्रति गृह्णं वस मर्पण
पूर्वकं यतो यासैव वर्हिः प्रयच्छतीति श्रुतौ समर्पणे विहिते वर्हिः प्रतिगृह्योति सूत्रितं अतो
त्रापि प्रति गृह्येति सूत्रेण स्म मर्पणपूर्वकमेवादानं घृताचीइति मंत्रस्य यथार्थत्वाज्जुहमे
वोपपयस्या दावाज्य रहित केवलश्रुणा सादने घृताची सस्यैव एकस्य पदस्याप्रयोगः अ
सि जुहू नास्ति सेवं प्रयोज्यं एवं पयस्यायास्तु पभृ न्नाम्नेति प्रकृतावपि भागाज्यग्रहण दोहवि
नाशे पंचशराव दोहे क्रियमाणे जहू पभृतोर्घृतवत्सो सादने वैतं ज्ञेयं एवमित्तरे उत्तरा
न्यां प्रति मंत्रं वर्हिषु पभृतं प्रति मंत्रमेकैका मासादयति उपभृन्नाम्नेसु पभृतं ध्रुवा नाम्ने
ति ध्रुवामिति एवमेव प्राप्तुमतत्वात् न स्यापस्तंतस्तु उत्तरेण ध्रुवां चा व कृष्टे नुपूर्व इतरे जुह्वा अ
मे ह्वे स्रुवौ वर्हिष्या सादयति एवमिति प्रति गृह्य इतरे उपभृतं ध्रुवां कथमासादयति अ
नुपूर्वं अनुक्रमेण व कृष्टे अपस्कष्टे जुह्व पेक्षया उपभृतमवकृष्टां उपभृदपेक्षया च ध्रुवाम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वत्कृष्टामिति उत्तराभ्यां मंत्राभ्यां जुहूं सुपभृतं प्रति न्यूष्टतरामिवाधस्ताद्ध्रुवायाः सादयेत्तरेणोप
६६ भृतं ध्रुवां प्रति न्यूष्टतरामिवोपरिष्टाद्ध्रुवायाः सोऽरिति तथा दक्षिणेन जुहूं ध्रुवां सादयेत् उत्तरे
69 ण वा ध्रुवामिति मानवे च अधस्ताद्ध्रुवायाः सोऽरुपभृतं उपरिष्टाद्ध्रुवायाः सो ध्रुवामसंसक्ताः स्रु
चो न्त्वचीः सादयतीति मंत्रान्तरविधानाद्बर्हिषीस तेन च प्रस्तरनिरासादेव शङ्केन प्रतिग्रस्वे
स्तेनावदेव लम्यमानो तेनीयसमर्पिते आहार्यासादयति ननु उपभृतं भावां चेति न वक्तव्यं इतरे
ऽस्रुक् त्वात् न सस्वं स्रुचामेवेदमासीदनं न तस्य स्याज्यस्येति ज्ञापनार्थं पुरुनक्तमिस दोषः
नकुर्नः स्रुक्तो स्रुचामेवासादनविधानान्न जुहूर्नोऽसीति जुहूपभृन्नीमेत्यूपभृतं क्रवीनासी
ति ध्रुवामेति तथा सवा उपरि जुहूऽस्सादयस्य धइ नरः स्रुच इति च जुहूर्नी सादि मंत्रलिं
गात् वचितायाः अप्रयोजनं विस्तनावोऽन्यग्रहणेनावेपि जुह्वादीनामासादनप्राप्तिः जुहूर्नी॥
त्रामां च भूपर्णकपत्रदोहनौ ढुवरस्रुवादीनां प्रतिग्रहपूर्वकं प्रस्तरे सादनं भवतीति पुरोडाशा
वविधार्यौ हृास्यो पस्तीर्णे निधाय नक्ति यस्ते प्राणइति ध्रुवा सह नानन्तरंगार्हपत्यस समीपे गत्वा
पुरोडाशावतिधार्यौ नरन उद्धास्यो पूर्वान्तरमुपस्तीर्णे पात्रे निधाय यस्ते प्राण इति मंत्रेण नक्ति राम
उपस्तीर्णे इति निष्ठां तेन भूतपूर्वनिर्देशः स्रुचि वत्तरमुपस्तरणंप न उद्धास्यो प्रस्तरणं कर्तुमशा। ६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृत्वं पुरोडाशेन रुद्रहस्तत्वा न एतदिति धारणं हविर्मात्रस्य भवति पुरोडाशग्रहणमुपलक्षणा
र्थं अग्नाहापस्तंबः कपालवत्पुरोडाशानंगारेणापोह्येति सूर्येत्साग्नेयं पुरोडाशग्रहणमभिधारय
ति नूनमीमुत्तरं यत्नात्तरं यमस्त इति मानत्देहंस्मो नं जर इति पात्र्यामुपस्तीर्य पर्यावर्त्य पुरोडाश
मनक्तिशमुद्वास्य वेदेन प्रमृज्य नस्मिंश्रीदिति पात्र्यां प्रतिष्ठापयति स्रुवेण कपालानि प्रत्य
ज्य पुरोडाशस्य खशक्तिमिति उपरिष्टादस्य ज्याचस्तादुपानक्तीति च कपालवदिति वेदेनेत्यर्थः
नितिरीयेपि अथादत्ते दक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं च वसनेन पात्रीं वेदिमित्येतत्समादाय प्रद
क्षिणमावृत्य प्रत्यगुदावृत्य सव्यपनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां द्वेधोपस्तरणं तेस्मोनंनइति अ
थ धक्षिमादाय दक्षिणस्य पुरोडाशस्यांगाराणपोहनादेमहमिति वेदेनविरजसं कृत्वेति वार
यति अथेनमुद्वासयति उपरिष्टादभ्यज्याचस्तादुपानक्तीति च मानवे च वेदेन पुरोडाशमस्मा
पोहति वेदेपपाम अथाज्यस्थाल्याः स्रुवेणाभिघारयति पात्र्यामुपस्तरणमिति उदगुद्वासयति
वेदेनापतस्मानं करोस्मनिभस्माणिनावेदशिरसा चेति न तउपस्तीर्णे सादयति तनोयस्तरत्सन
क्तिअप पर्यवर्त्य पत्तचस्तावोपानक्तीनादाहवलकरातिअभ्रदाहरतिहवीषिदक्षिणतो जुह्वाः
पूर्णस्रुवं सादयत्स्रगेणध्रुवां वेदमुत्तरेण क्रवामाज्यस्थालीमपरेणास्रुवं इडापात्रीं दक्षिण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यां वेदिश्रोण्यां सायंदोहमुत्तरस्यां प्रातर्दोहमिति काठके च ततो पुरोडाशौ वेदेन सन्नज्योल

७० ङ्मयपात्र्यां सादयति यानि घर्म इति कपालानि विमुंचतीति मोचनेनेनोहे द्वौ प्रदूवेद्यां सा

70 दयति श्रोण्योर्दक्षिणस्यां प ततः पात्र्योः स्थापनं ततः पुरोडाशयोरस्तिधारः ततः पात्र्यो

ह्यस्तारः तदुद्वासनं वेदेन पुनर्विरजस्ककरणं ततः स्थापनं पात्र्योः उपरि निःमाणएन

मिति अस्मिन्मंत्रे यजमानानां सांविदेति द्विजमानकेऊहः स्वर्यजमानेभ्यो विंदेति वहुयजमा

+सायदोहमथभ इति प्रस्तरे स्रुचं दक्षिणात्स्रुग्म इति ततो त्रायं क्रमः प्रथमवेदेन पुरोडाशेतितस्मी)

करणं+ नकायथादेवतमन्यत अंजनमंत्रेणिगच्छेत्स स्वस्थाने यथादेवतं प्रयोजंयस्य हवि

षाघादेवता तस्मिन्हविषि तद्देवता वा विपर्द्वितीयां तं संप्रयोज्यमित्सर्थः तद्यथाअग्नीषोमी

ये पुरोडाशेग्निषोमौ गरेतिदोह्ययोरिंद्रगच्छेति एवं सर्वत्रा प्रस्य वक्ति कपालानि यानि घर्म इति

यानि घर्म इति मंत्रेण स्रुवेण कपालान्यनक्ति अंजनं च प्रसेकमुपधानक्रमेण कार्यं युग

पक्कर्तुमशक्यत्वात् प्रतिकपालं च मंत्रप्रयोगः वहु चचतं तु पूजार्थं अंतरणं विजितेनेएक

कपालद्विकपालेष नूहः प्रकृतावसमवेतत्वात् नूंसीवां अथवा नूहुंसी मंत्रविनिवेशस्था एम

तरस्रुवेणैव प्रसेकमुपधानक्रमेणैव कपालान्यनक्ति तथा हाप्यस्तं वः स्रुवेण कपालानि ७०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यस्याज्येति संख्ययोद्वासयति संख्यया संख्यावाचिना पूरणप्रत्ययान्तेन शब्देन पूरणमंत्रानू
क्तेन प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवं गणयन् उपचारक्रमेणैव कपालान्युद्वासयति प्रथममु
द्वासयामि द्वितीयमुद्वासयामीत्येवं प्रत्येकं प्रयोगः विकृतौ कर्परस्यापि कपालस्था
नीयत्वाज्जन उद्वासने भवतः प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वा अवसदन्निति सर्वाण्या
लभते प्रियेण धाम्नेत्यनेन मंत्रेणाज्यस्थाली पुरोडाशादीनि हवींषि क्रमेण वेद्यां कृत्वा उद
क्तस्थानि ध्रुवाया उत्तरतो वेद्यामासाद्य कृत्वा अवसदन्निति मंत्रेणैतानि सर्वाणि हवींष्याल
भते उपयोगक्रमेण तेन प्रथममाज्यस्थाल्याज्यस्यान्ततो जुहूपभृद्ध्रुवास्थस्याज्यस्य ततः पु
रोडाशादेरिति पाहि यज्ञपतीति द्वियजमानके पाहि यज्ञपतीनिति बहुयजमानके चाहः आ
यस्तवः अपरेण स्रुवः पुरोडाशं वासादयत्युत्तरैर्दोहावपि वा मध्ये वेद्याः स्थानीयकुंभ्यौ सं
दधाति पूर्वं प्रथमं परं दक्षिणं श्रोणाः प्रत्तमासादयत्युत्तरं सांदधीति तथा अग्रेणोत्तरेण
वा ध्रुवां वेदं निधाय वेदनाः परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयित्वा समिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति
विकृतौ वपा प्रयोगक्रमेणैव हविषामालंभनं तेन ध्रौवालंभनादुत्तरं दृषदाज्यालंभनं य
शीकार्य पाहि मामिति सात्त्वानं हविषामालंभनं तरं पाहि मां यज्ञयमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७१

नमालभते हृदयदेशं हस्तेन स्पृशति ततो पउस्पृशति च आत्मानमालभ्य उपस्पृशेदिति
परिभाषितत्वात् स चायमालंभ आत्मसंस्कारः करिष्यमाणकर्मार्थ आराद्दुपकारकः त
तश्चपशौ सुसाम्यौ च पुनः पुनर्हविरासादने कृतेन भवति प्रसमन एव सकृत्कृतेनात्मनः
कर्मसमाप्तिपर्यंतसंस्कृतत्वादिति अस्त्वमेवं प्रथमेहनि संस्थिते सर्वरात्रमध्वर्योरन्नहो
मो विहितः सं स्थिते ग्निष्टोमे परिहृता सु वसतीवरीषु अध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोतीति तत श्रुति
विरोधान्मध्यमाहः संवं आपररात्रिकं कर्म सर्वं प्रतिप्रस्थाता करोतीति तत्र च प्रतिप्रस्थात्रा अ
पररात्रे सवनीयपशूनां तत्र स्व आज्यासादनीलंभांते अध्वर्युरन्नान्तते होमं कुर्वन्नेवात्मानं न क
रोति तस्य करिष्यमाणकर्मार्थत्वादित्यादिति अन्त्रवा व्रतोपायनमत्रवाम्नतोपाघनं अत्रा
स्मिन्नवसने वी व्रतोपायनं व्रतग्रहणं भवति शाखांतरात् द्विरभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिसू
चनार्थः महायाज्ञिकश्रीदेवदत्तकृते कात्यायनसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः समाप्तोयं
द्वितीयाध्यायः लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ ॥श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥

रम
७१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri